

ՀԱՅ ԳԻՒԴ
ՏՈՂԸ

Լ Է Օ

Կայ Գրքի Մօ՞ւր

Հրատարակութիւն Հայ Տպա-
գրութեան 400-ամեայ յորելեա-
նական Թիֆլիսի Յանձնաժո-
ղովի

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլէկտրասպ. Օր. Ն. Աղանեանի,

Պօլից. 7

1912

ՀԱՅ ԶՊՅԳՐԱԳԵԱՆ 400 Ա- ՅԵՑՑ ԶՈՐԻՆԱՆԻ ՏԱՆՁՆԱ- ԽՐԻ ԿՐԱՒԷՐԸ

Հայոց Զապրագրաւի ասոյժ, 1912
Քիշի, Հայաստան, Եւրոպայի իշխան
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

ՀԱՅ ԳՐԻԻ ՏՕՆԸ

Հայոց Զապրագրաւի ասոյժ, 1912
Քիշի, Հայաստան, Եւրոպայի իշխան
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

Հայոց Զապրագրաւի ասոյժ, 1912
Քիշի, Հայաստան, Եւրոպայի իշխան
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի
Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի Եւրոպայի

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 Ա- ՄԵԱՅ ՅՕԲԵԼԵԱՆԻ ՅԱՆՁՆԱ- ԽՄԲԻ ՀՐԱՒԵՐԸ

Չորս հարիւր տարի առաջ, 1512 թիւն, Վենետիկ քաղաքում լոյս տեսաւ հայերէն առաջին տպագրած գիրքը:

Հայ միտքը, հայ գրականութիւնը այս գեղեցիկ սկզբնաւորութեամբ հաղորդակից էր դառնում եւրոպական քաղաքակրթութեան այն սքանչելի գիւտին, որ բարերարել է համայն մարդկութիւնը և որի հանդէպ վերջինս միշտ իրան երախտագէտ ու սքանչացող է զգացել:

Այսօր, 1912 թւականին, հայ տպագրութեան չորսհարիւրամեայ յօբելեանի տօնակատարութեան բացառիկ բարերախտութիւնն է վիճակւում հայ ժողովրդին:

Չը կայ երկրի վրայ մի ազգ,
 մի ժողովուրդ, որ տօնած չը լի-
 նի իր տպագրութեան յօրելեա-
 նը: Ու այսօր հայ ժողովրդին է
 առիթ ներկայանում հանդէս դա-
 լու քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ
 ու ցոյց տալու, որ ինքն էլ մի
 գիտակից ու պարտաճանաչ ժո-
 ղովուրդ է, որ, յիրաւի, այդ բազ-
 մաշարհար ժողովուրդը Արեւելքի
 մութ ու մռայլ միջավայրումն էլ
 կարողացել է գնահատել մարդ-
 կային բարօրութեան ու երջան-
 կութեան ամենամեծ գործօնը—
 գիրն ու գրականութիւնը, և այ-
 սօր, այդ մեծ գործօնի տօնին
 ուղում է իր երախտադիտութիւնն
 ու մեծարանքը ընծայել նրան:

Այս չորս դարերի ընթացքում
 հայ գիրն ու գրականութիւնը
 գործեցին աշխարհիս համարեա
 բոլոր կողմերում: Եւրոպական,
 Ասիական, Ամերիկեան ու Աֆրի-
 կեան ցամաքների վրայ հայ միտ-

քը, շնորհիւ հայ տապագրութեան՝
բեղմնաւոր ու գեղեցիկ գործու-
նէութիւն ցոյց տւեց. տաւեցին
բազմաթիւ պրքեր, լրագրներ, ո-
րոնք էլ կռեցին-կռփեցին հայե-
րիս ներկայ կուլտուրան և պատ-
րաստեցին տապաքայ դարգացման,
յառաջխաղացման անհրաժեշտ հո-
ղը:

Կովկասի Հայոց Հրատարակչա-
կան Ընկերութեան նախաձեռնու-
թեամբ, յունւար ու փետրւար
ամիսներում ժողովներ կազմեցին
Թիֆլիզում գործող բոլոր հայ
հիմնարկութիւնների և մամուլի
ներկայացուցիչներին՝ այս հա-
մագգային մեծ տօնը արժանա-
վայել կերպով մեծարելու համար:
Այդ ժողովներում ընդունեցին
մի քանի որոշումներ տօնի կա-
տարման մասին և ընտրւեց մի
յատուկ Յանձնախումբ, որ պիտի
իրագործէ այդ որոշումները և

առհասարակ կազմակերպել յօրելեանական հանդէսը:

Այդ որոշումներն են՝ 1. Ի յիշատակ հայ տպագրութեան չորս հարիւր ամեակի կազմել գրական ֆօնդ. 2. Յօրելեանը տօնել այս տարի. 3. Հրատարակել այդ առիթով հայ տպագրութեան պատմութիւնը սկզբից մինչև մեր օրերը. 4. Նկատի առնելով, որ տօնը համազգային է, ցանկալի համարել, որ տօնախմբութիւնը տեղի ունենայ միաժամանակ այն բոլոր հայաբնակ վայրերում, ուր ցանկութիւն կայ յաւերժացնելու մեր տպագրութեան 400 ամեակը. 5. Տօնակատարութեան համար յանձնարարելի համարել ներկայացումներ տալը, տպագրութեան և գրականութեան վերաբերեալ դասախօսութիւններ կազմակերպելը, հայերէն տպագրութիւններից ցուցահանդէսներ սարքելը. ևն:

Յօրելեանական Գործադիր Յանձնախումբս լճուել է յօրելեանի տօնը Թիֆլիզում կատարել ներկայ տարւայ նոյեմբերի 25—26-ին, այսինքն՝ հայոց տառերի գիւտի տօնին, կցելով տպագրութեան 400 ամեակին և ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԵՐԻ գիւտի 1500 ամեակը, որ թէև լրացրել է մի քանի տարի առաջ, բայց չէ կատարւել պատշաճաւոր կերպով: Յանձնաժողովս տառերի գիւտի մեծ յօրելեանն էլ ընդունում է տօնել տպագրութեան յօրելեանի հետ, ի նկատի առնելով մեր հասարակութեան մէջ առաջացած միահամուռ ցանկութիւնը, որ հայ գրականութեան այս երկու տօները միացուին:

Հայ տպագրութեան պատմութեան հրատարակութիւնը, Յանձնաժողովիս աջակցութեամբ, յանձն է առել Կովկ. Հայոց Հրատ. Ընկ.-ը. իսկ գրական ֆօնդի վե-

Գործադիր Յանձնախմբիս իր գործունէութեան ընթացքում:

Վստահ լինելով, որ մեր այս հրաւերը բոլորն արձագանք է գտնելու Ձեր և Ձեզ շրջապատող հայ հասարակութեան մէջ՝

Մնամք խորին յարգանքով

400 ԱՄԵԱԿԻ ՅՕԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Պատուաւոր սնդամներ

Եփրեմ եպիսկոպոս, Թիֆլիսի
Թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ.

† Գաբրիէլ Սունդուկեանց

Նախագահներ

Բժ. Ա. Զարգարեան

Առաքել Բաքախանեան (Լէօ)

Գործադիր Յանձնախմբի Անդամ.

Տիկին Նունէ Ալիբէկեան

Ալէքսանդր Մովսիսեան (Շիր-վանգադէ)

Աշոտ Աթանասեան
 Արշակ Յարութիւնեան
 Արտաշէս Աբեղեան
 Աւետիք Պօղոսեան
 Գաբրիէլ Կաֆեան
 Գիւտ Աղանեան ա. ք.
 Երուանդ Լալայեան
 Երուանդ Մինասեան բժ.
 Խաւսակ Յարութիւնեան
 Խաչատուր Տէր - Յովհաննիս-
 սեան
 Միքայէլ Յովհաննիսեան (Նար-
 Դոս)
 Յովհաննէս Ակունեան

Անդ - Բարտ ' Գ. Վարդանեան

Գործ. Յանձ.-ի հասցէն՝

Նամակների և գրամական նւիրաբերութիւնների համար. — Тиф-
 лись, Правленіе Кавказскаго Ар-
 мянскаго Издательскаго Обще-

ства. Бебутов. 25. Предсѣдателю доктору А. А. Заргарянцу.

*Արտասահմանի նամակների և
նւիրարբերութիւնների համար.* —
Société d'Édition Armenienne du
Caucase Tiflis.

Հեաղորդների համար доктору
Заргарянцу.

» Dr. Zargariantz
Tiflis.

ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԸ

1500 ԱՄԵԱԿ

Ա.

Ի՞նչ է Գ Ի Ր Ը

Կենդանական աշխարհի մէջ
մարդը միակ էակն է, որին բնու-
թիւնը տուել է լեզուի միջոցով
իր մտքերն ու զգացմունքները
իր նմաններին յայտնելու կարո-
ղութիւնը:

Մարդը ունի խօսք, նա խօ-
սում է: Եւ այդ է որ նրան այն-
քան բարձրացրել է կենդանիների
աշխարհում, դարձրել է նրան
տիրապետող:

Բոլոր տեսակ կենդանիներից
աւելի մարդն է, որ կրում է
իր մէջ համակեցութեան բնազդը,
այսինքն՝ միասին, մեծ խմբերով
կամ համայնքներով ապրելու և
դանակին է կարօտ:

Համայնակեցութիւնը մեծ անհրաժեշտութիւններ է ծնեցնում: Եւ դրանցից ամենամեծը այն է, որ համայնքի անդամները իրար հասկանան, իրար հետ հաղորդակցութիւն ունենան՝ կեանքի ընդհանուր պահանջները հաւաքական ուժերով կատարելու համար: Ահա այս անհրաժեշտութիւնից ծագեց մարդկային լեզուն: Առանց այդ լեզուի՝ մարդկային համայնքն էլ կը լինէր կենդանիների մի խումբ, մի հօտ:

Զը պէտք է կարծել թէ համայնակեցութեան ձևերը և նրանցից բղխած անհրաժեշտութիւնները պատրաստ ու վերջնականապէս կազմակերպուած դրութեան մէջ աշխարհ եկան մարդու հետ միասին:

Ո՛չ: Մարդու կազմուածքը, կեանքը կազմակերպուել են շատ երկար ժամանակների, բիւրաւոր տարիների, դուցէ և դա-

բերի ընթացքում աստիճանա-
բար, քայլ առ քայլ: Կատարե-
լագործութիւնների, ձևափոխու-
թիւնների ահագին շրջաններ է
անցել մարդը, մինչև որ հասել
է ներկայ դրութեան:

Նա ոչինչ չէ ստացել միան-
գամից, հրաշքով, երկնքի ողոր-
մութեամբ, ինչպէս ասում են:
Առաջադիմութեան իւրաքանչիւր
քայլը նա ինքն է գտել, ինքն է
նուաճել, այն էլ երկարատե-
ւոր ձերբով, մի շարք սերունդ-
ների աշխատանքով ու տան-
ջանքներով:

Նա արել է մեծամեծ գիւտեր,
որոնք նրան միջոց են տուել իր
կեանքն ու հոգին զարգացնելու:
Իւրաքանչիւր գիւտ մարդկու-
թեան սեփականութիւնն է դար-
ձել երկար ժամանակների, եր-
բեմն տասնեակ դարերի փորձով:

Մարդկային ամենամեծ գիւ-
տերից գլխաւորն այն է, որով

նա կարողանում է իր միտքը
դրոշմել առարկաների վրայ, տե-
սանելի դարձնել նրան, պահ-
պանել նրան: Դա կոչւում է
գրութեան եղանակ: Մտքի այդ
յաւերժացումը կատարւում է
գրերի միջոցով:

Գիտութիւնը ենթադրում է
որ մարդու երեան պալու ժամա-
նակներից մինչև այսօր պէտք է
հաշուել 300 կամ ամենաքիչը՝
230—240 հազար տարի: Իսկ
գրերի գիւտը տեղի է ունեցել
մեզանից ընդ ամենը մօտ մի 7
հազար տարի առաջ: Նշանակում
է որ մարդը 293 հազար կամ
երկրորդ հաշուով՝ 223—233 հա-
զար տարի աշխարհի վրայ ապ-
րելուց յետոյ է հասել գրերի
գիւտին:

Եւ այն հարիւր հազար տա-
րիները, որ մարդը անց է կաց-
րել առանց գրել իմանալու, կազ-
մում են նրա կեանքի նախա-

պատմական շրջանը, որ մեծագոյն մասամբ բոլորովին անյայտ է, իսկ փոքրագոյն մասամբ շատ մութ է, չունի հաստատուն ժամանակագրութիւն, զուրկ է մանրամասնութիւններից: Գրութեան գիւտն է, որից սկսւում է պատմական ժամանակը: Այս ժամանակը թէև չափազանց կարճ է, ընդամենը 7 հազար տարի, բայց արդէն լոյսունի իր մէջ, պարզ է երևում, որովհետև մարդը վաւերագրեր է թողնում իր գրութիւններով:

Գրերի գիւտի հետ մարդկային քաղաքակրթութիւնը մտնում է իր զարգացման բարձրագոյն շրջանի մէջ: Բերանացի խօսքը երկար ժամանակ չէ ապրում և հեռաւոր տեղեր չէ տարածւում հաւաղատութեամբ: Գիրն է որ մարդու մտածողութիւնը, խօսքը անմահացնում է և տարածում է աշխարհի ամենահեռաւոր կող-

մերը: Մի սերունդի գործերը այլ
ևս կորած չեն յաջորդ սերունդ-
ների համար: Մարդկութեան դա-
րաւոր փորձերը, ստեղծագոր-
ծող տաղանդի մեծագործութիւն-
ները հաւաքւում են այն համաշ-
խարհային գանձարանի մէջ, որի
անունն է զրականութիւն:

Գրերի գիւտը տեղի ունեցաւ,
ինչպէս հաստատում են նորա-
գոյն հետազօտութիւնները, Պար-
սից ծոցի ափին, Քաղդէայում և
այդտեղից անցաւ Եգիպտոս: Գիւ-
տը սկզբից և եթ, ի հարկէ, կա-
տարեալ չէր: Մարդկութիւնը
դեռ երկար ժամանակ պիտի
ձկեր գտնէր, որպէս զի յետոյ
կանգ առնէր մի ձևի վրայ:

Գրերի առաջին, նախնական
ձևն է մեհենադրոշմ կամ հիե-
րօգլիֆ անուանուածը: Նա գործ-
էր ածւում գլխաւորապէս հին
Եգիպտոսում: Նրան յաջորդեց
սեպաճեւ կամ քելեոսճեւ գրու-

Թիւնը, որ տարածուեց նոյն
Քաղղէայում, Միջագետքում, Հա-
յաստանում, ապա և Պարսկաս-
տանում: Այսօր էլ մեր երկրում
գտնւում են մեծ քարերի և ժայ-
ռերի վրայ փորագրուած շատ
սեպածե արձանագրութիւններ:
Գրութեան այս եղանակին հե-
տեւեց նշանագրերով կամ տա-
ռերով գրելու եղանակը, որ այ-
սօր էլ գործ ենք անում:

Մարդկութիւնը միատեսակ այ-
րուբեն չունի, միատեսակ տա-
ռեր չէ գործ ածում: Ինչո՞ւ է
այսպէս, ինչո՞ւ շատ շատ են
այն ազգերը, որոնք գրութեան
առանձին ձև ունին իրանց հա-
մար:

Պատճառներից գլխաւորն այն
է, որ իւրաքանչիւր ազգի լեզու
տարբեր է, ինքնուրոյն: Լեզուն
ստեղծում է ազգը իր պատմա-
կան միջավայրի, իր երկրի աշ-
խարհագրական պայմանների ազ-

դեցութեան տակ, իր առանձին
ցեղական յատկութիւնների, իր
հոգեբանութեան համաձայն: Եւ
իւրաքանչիւր ազգ էլ իր լեզուի
հնչիւնները, արտայայտութեան
ձևերը դրոշմում է իր հնարած
նշանների, տառերի միջոցով:

Իւրաքանչիւր ազգ ունի իր
առանձին, ինքնուրոյն գրական-
նութիւնը, որովհետեւ գրականու-
թիւն ստեղծողը դարձեալ նոյն
ինքնուրոյն, այս կամ այն տե-
ղին, այս կամ այն ցեղին պատ-
կանող լեզուն է և իւրաքանչիւր
ցեղ ստեղծագործական կարողու-
թիւն ցոյց է տալիս իր լեզուի
սահմանների մէջ, որ նրա ոգու
արտայայտութիւնն է:

Ա Ն Ք Ի Ր Հ Ա Յ Ե Ր Ը

Հայերը պատմութեան ասպարէզում երևան եկան Քրիստոսի ծննդից հօթը դար առաջ: Այդ ժամանակներն էր, որ նրանք արևմտեան երկիրներից, այն է՝ Փոքր Ասիայի թերակղզու կողմերից սկսեցին առաջ շարժուել դէպի արևելք: Երկար տևեց այդ գաղթը: Եկուոր ժողովուրդը շարժւում էր դանդաղ կերպով, իր ճանապարհին երկարատև բնակութիւն էր հաստատում, բայց յետոյ էլի առաջ էր շարժւում: Մօտաւորապէս երեք դարից յետոյ նա արդէն բռնել էր Աւրաքսի հովիտը, Մասիս սարից դէպի հիւսիս և արևելք:

Հայերից առաջ Հայաստանում

ապրում էր բոլորովին տարբեր
ծագում ունեցող մի ազգութիւն,
որին տալիս են զանազան անուն-
ներ, ի միջի այլոց—Ուրարտա-
ցի։ Այդ ազգութիւնն է, որ թո-
ղել է վերևում յիշած սեպածե
արձանագրութիւնները։

Ի՞նչ եղաւ նա։ Կարծում են,
որ մի մասը եկուոր հայերի ար-
շաւանքին տեղի տալով, հեռա-
ցաւ իր երկրից, իսկ միւս մասը
մնաց և ձուլուեց այդ եկուորների
հետ։

Հայերը ուրարտացիներից շատ
բան սովորեցին։ Բայց գրութեան
եղանակը, այսինքն սեպագրութիւ-
նը նրանց անյայտ մնաց։ Հաստա-
տելով պետութիւն, տարածելով
նրա սահմանները, նոյն իսկ մեծա-
մեծ նուաճումներ անելու կարո-
ղութիւն էլ ցոյց տալով, հայերը,
ինչպէս ընդունուած է կարծել,
անգիր ժողովուրդ մնացին մինչև
հինգերորդ դարի սկիզբը (Քրիս-

տոսի ծննդից յետոյ)։ Հայերէն լեզուով գրուած ոչ մի յիշատակարան չէ մնացել այդ ժամանակներից։

Բայց այս չէ նշանակում թէ այդ պետութիւնը, որ մի ժամանակ մեծ չափերի էլ հասաւ, ոչինչ գրաւոր յարաբերութիւններ չունէր։ Ի՞նչպէս էին կատարւում այդ յարաբերութիւնները։ Մեր հին պատմագիրները մեզ ասում են թէ հայերը գործ էին ածում յունական կամ պարսկական տառեր։ Ասում են և այն, որ գոյութիւն ունէին և հին նշանագրեր յատկապէս հայերէնի համար։ Բայց այս տեղեկութիւնները այնքան մութ ու կցկտուր են, որ կարելի է զանազան ենթադրութիւններ անել, իսկ հաստատապէս առ այժմ ոչինչ չէ կարելի ասել թէ ինչ նշանագրեր էին դրանք, որքան տարածուած էին և այլն։

Զորրորդ դարի սկզբում քրիստոնէութիւնը վերջնականապէս հաստատուում է Հայաստանում, դառնալով պետական կրօն։ Երկու ազգեր էին, որ քրիստոնէութեան ուսուցիչներ դարձան Հայաստանում — սիրիացիները (ասորիներ) և յոյները։ Այս երկու ազգերի լեզուներն էլ դուրս մղեցին պարսկերէնը և ապա սկսեցին մրցել իրար դէմ՝ տիրապետութիւն ձեռք բերելու համար։

Ամբողջ չորրորդ դարում քրիստոնէութիւնը դեռ լիովին ժողովրդական կրօն չէր։ Հին հայկական կրօնը դեռ գոյութիւն էր պահպանում երկրի համարեա բոլոր կողմերում և Հայաստանի քրիստոնեայ կառավարութիւնը, հոգևորականների ղեկավարութեամբ, ստիպուած էր լինում նաև բռնի միջոցների, հալածանքների դիմել՝ նոր կրօնը հաստատ պահելու համար։

Եւ հասկանալի է այս դրու-
թիւնը: Ժողովուրդը իր մայրենի
լեզուով գիրք չունէր: Եկեղեցի-
ներում, դպրոցներում տիրում
էին ասորերէնը, յունարէնը: Դաս-
տիարակութեան գործը գտնւում
էր օտար ուսուցիչների ձեռքում:
Հայը նախ պիտի սովորէր օտար
լեզուները, որպէս զի կարողանար
հասկանալ և չիմացողներին թարգ-
մանել նոր կրօնի սրբազան գրու-
թեան: Միայն անհատներ կարող
էին այդ շատ դժուար գործը կա-
տարել: Լայն ժողովրդական գի-
տակցութիւն չէր կարող ստեղ-
ծուել:

Նոյն չորրորդ դարում Հայաս-
տանի քաղաքական դրութիւնը
ցոյց էր տալիս կործանման բո-
լոր նշանները: Վաղուց այդ եր-
կիրը կռուածադիկ էր դարձել
երկու մեծ, աշխարհակալ պետու-
թիւնների — Պարսկաստանի և
Հռոմի մէջ: Հայաստանի տէր

դառնալը երկու մրցողների համար քաղաքական մեծ անհրաժեշտութիւն էր. Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ թւում էր թէ զերազանցութիւն էր տալիս մըրցակիցներից մէկին — հռոմէական կայսրութեան արևելեան բաժնին կամ Բիւզանդիային, որ նոյնպէս քրիստոնէութիւն էր ընդունել: Թւում էր թէ Բիւզանդիան, ահագին բարոյական և կուլտուրական ազդեցութիւն ձեռք բերելով իր հաւատակից Հայաստանում, կը պահպանէ նրա քաղաքական ամբողջութիւնը, իբրև լաւագոյն միջոց Պարսկաստանի արշաւանքների դէմ իր սահմանները պաշտպանելու:

Բայց բիւզանդական կայսրների քաղաքականութիւնը այդպէս չըմբռնեց զրոութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Փոխանակ պաշտպան ու հովանաւոր հանդիսանալու՝ Բիւզանդիան էր որ համա-

ձայնութիւն կայացրեց Պարսկաստանի հետ և Հայաստանը բաժանւեց այդ երկու պետութիւնների մէջ (389 թւականին):

Դա մահացու հարուած էր հայ
անկախութեան, ազգային ամ-
բողջութեան համար, որ մարմ-
նանում էր համազգային թագա-
ւորական իշխանութեան մէջ: Բա-
ժանուած, հետևաբար և ջլա-
տուած, թուլացած երկիրը այլ
ևս չէր կարող իր գոյութիւնը
պահպանել: Նրա երկու մասերը
պիտի կլանուէին այն պետութիւն-
ների կողմից, որոց սեփականու-
թիւն էին կազմում:

Եւ այսպէս, չորրորդ դարի վերջերում արդէն զգացւում էր մեծ աղէտի մօտալուտ վտանգը: Հոգեվարքի մէջ էր հայ պետութիւնը: Նա կարող էր անյայտանալ ամեն ժամ, ասպարէզի վրայ թողնելով մի ժողովուրդ, որ իր հին, ազգային կրօնից հեռացուել

էր, առանց նորը ամբողջովին ընդգրկելու: Նա յենարաններ չունէր իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար: Հայաստանի պարսկական մասում տիրապետում էր ասորի հոգևորականը, յունականում յոյն հոգևորականը: Վաղը, երբ կը ջնջւին քաղաքական անկախութեան վերջին նշաններն էլ, հայութեան մի մասը՝ ասորական կուտուրայի մէջ կը ձուլուի, միւսը՝ յունականի մէջ: Վտանգի ենթարկուածը միայն հայի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը չէր, այլ և նրա ազգային ինքնուրոյնութեան ամենազլխաւոր յենակէտը — լեզուն:

Այս վտանգը զգացում էր պարզ կերպով: Անկարող լինելով քաղաքական անկախութիւնը պահպանել, հայը պիտի կարողութիւն ցոյց տար գոնէ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը վը-

տանգից ազատելու համար: Դը-
րուած էր իբրեւ ազգութիւն ապ-
րելու կամ ոչնչանալու հարցն էլ:

Եւ հայ ժողովուրդը այդ ահա-
գին վտանգի դիմաց դուրս բե-
րեց իր ամբողջ մտաւոր, հո-
գեկան կարողութիւնը, որ պիտի
արտայայտուէր և կարող էր ար-
տայայտուել միմիայն սեփական
մայրենի գրականութիւն ստեղ-
ծելու մէջ:

Այդ մեծ անհրաժեշտութեան,
ժամանակի այդ հրամայողական
պահանջի իրագործման գործիք
դարձաւ մի հանճարեղ հայ:

Պ. Մ Ե Մ Ր Ո Պ

Հայաստանի պարսկական մասում 396.—399 թուականներին թագաւորում էր Սոսրով երրորդը: Նրա արքունիքում ծառայում էր մի գիւղացի հայ, Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղից, Մաշտոց կամ Մեսրոպ անունով*: Նա զինուոր էր, բայց թողեց զինուորական պաշտօնը և ստացաւ թագաւորական գրագրի պաշտօն արքունիքում:

Գրագիրը հին Արևելքում պե-

* Մաշտոց անունը շարունակ գործ է ածում Կորիւնը, որ գրել է նրա կենսագրութիւնը: Բայց հայութեան մէջ, թէ հին ժամանակներում և թէ այժմ, ընդհանրացած է երկրորդ անունը—Մեսրոպ:

տական շատ կարևոր և ազդեցիկ մի պաշտօնեայ էր: Եւ եթէ Տարօնի գիւղացին հասաւ այդ դիրքին, դրա պատճառն այն էր որ նա ստացել էր լաւ կրթութիւն, սովորել էր Հայաստանում տիրապետող երեք լեզուներն էլ — յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն:

Արքունի դիւանադպիրը սակայն, չը հրապուրուեց իշխանութեան, պալատական կեանքի փայլով: Միևնոյն ժամանակները կաթողիկոսական աթոռն էր բարձրացել Սահակը, նոյնպէս լաւ կրթուած մի հոգեւորական, Ներսէս Մեծի որդին, Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմից: Իր նախնիների նման, Սահակն էլ եռանդոտ գործունէութիւն էր ցոյց տալիս եկեղեցու բարեկարգութեան համար, աշխատելով որ քրիստոնէութիւնը հաստատուի հայ ժողովրդի գիտակցութեան

սում է թէ դա գինով առատ մի
երկիր է և այդտեղ հայ գուսան-
ները (աշուղները) երգում են
մեր ազգային աւանդութիւնները.
Ինչպէս ամեն տեղ, մեզանում էլ
ազգային հին կեանքը, մեր հին
հերոսները կապուած էին կրօնի
հետ: Գողթան գաւառում հայոց
հեթանոսական կրօնը դեռ պինդ
էր պահւում և դա հասկանալի է:
Մի ժողովուրդ, որ երգ ու նուագ
է դարձրել իր անցեալի դէպ-
քերը, որ ոգևորւում է հին-հին
գործերով, չէր կարող հեշտու-
թեամբ բաժանուել իր այդ պաշ-
տամունքից:

Մեսրոպը չը կարողացաւ խօս-
քով համոզել գողթներին և
դիմեց բռնութեան: Տեղական
հայ իշխանի օգնութեամբ քան-
դեց հեթանոսական տաճարները,
հալածեց քուրմերին: Սա յաղ-
թութիւն էր, բայց բռնի ոյժի,
կոպիտ բռնութեան յաղթանակ:

Աւերմունք, պատերազմ, գուցէ
 և արիւն—այս բոլորը պիտի
 սթափեցնէին կոպիտ միջոցնե-
 րով տարուած քրիստոնեայ քա-
 րողչին, և Մեարոպը այդ տե-
 սարանների առջև աւելի ևս հա-
 մոզուեց թէ այդպէս գործել չէ
 կարելի, թէ պէտք է ժողովուրդը
 դաստիարակել, թէ պէտք է ազ-
 դել նրա մտքի ու զգացմունքի
 վրայ հասկանալի խօսքով և ոչ
 թէ բռունցքով:

Նորից նա զգում է թէ որքան
 անհրաժեշտ է որ ժողովրդի ձեռ-
 քը գիրք տրուի: Եւ այս համոզ-
 մունքը այնքան պայծառ ու տան-
 ջող է, որ նա նոյն իսկ կիսատ է
 թողնում իր առաքելութիւնը Գող-
 թան գաւառում և վերադառնում
 է Արարատեան երկիրը, որպէս
 զի իր մտքերը յայտնէ հայոց
 կաթողիկոսին և ճար առաջարկէ
 նրան:

Բայց Սահակ կաթողիկոսը

նոր չը պիտի հասկանար նոյն մեծ անհրաժեշտութիւնը. նա էլ տարիներից ի վեր մտածում էր այդ մասին: Համակրանքով վերարեբուեց Մեսրոպի մտքին, իր աջակցութիւնը դրեց նրա տրամադրութեան տակ և երկուսը միասին սկսեցին խորհրդակցել: Երկուսի համար էլ պարզ էր որ պէտք է հայերէն տառեր հնարել և հայերէն լեզուով գրականութիւն ստեղծել: Բայց ի՞նչպէս անել այդ բանը:

Խորհրդակցութիւններ են տեղի ունենում, ժողովներ են գումարւում ձեռնհաս հոգևորականներից: Բայց ոչ մի ճար չեն գտնում: Այդ միջոցին թագաւորական գահի վրայ նստած էր Վռամշապուհ թագաւորը, որ մի երջանիկ զուգադիպութեամբ նոյնպէս գրասէր մարդ էր: Երկիրը վայելում էր խաղաղութիւն և Վռամշապուհը իր ջանքերն էլ

միացրեց Մեսրոպի ու Սահակի ջանքերին։ Թագաւորը գիտէր որ Միջագետքում, Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ, կան հայերէն տառեր։ Բերել են տալիս այդ տառերը, Մեսրոպը հաւաքում է աշակերտներ, բաց է անում դպրոց։

Ի՞նչ էին Դանիէլի տառերը։ Նա արդեօք ի՞նքն էր հնարել, թէ նրանք գոյութիւն ունէին Հայաստանում հին ժամանակներից։ — Յայտնի չէ։ Մեսրոպը ուսուցիչ է։ Արդեօք առաջի՞նը հայերի մէջ։ Նրա դպրոցը սկսում է սովորել դանիէլեան գրերը։ Երկու տարի աշխատում են, բան չէ դուրս գալիս։ Տառերը անկատար են, բաւարարութիւն չեն տալիս։ Ի՞նչ անել։ Ժողովներ են տեղի ունենում, շատ են տքնում այդ անկատար այբուբենը յարմարեցնելու համար։ Ո՛չ մի յաջողութիւն։

Սպառնելով այն բոլոր միջոցները, որոնք կային երկրի մէջ, Մեսրոպը որոշում է օգնութիւն և ճար որոնել դրսում, լուսաւոր ազգերի մէջ: Եւ իր աշակերտների հետ մի ճանապարհորդութիւն է սկսում: Թագաւորը, կաթողիկոսը ճանապարհ են դնում նրան «սուրբ համբոյրներով», ինչպէս պատմում է Մեսրոպի աշակերտ Կորիւնը: Եւ իրաւ, դրա պէս մի սուրբ առաքելութիւն առաջին անգամն էր դուրս գալիս հայոց աշխարհից: Խաւար ու տգէտ, կործանման հասած մի երկիր մարդիկ էր ուղարկում լոյս որոնելու:

Նրանք գնացին Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը:—Այստեղ էլ Մեսրոպի դիմումներն ու որոնումները մնում են անպարդիւն և նա գնում է Սամոսատ քաղաքը, ուր նոյնպէս ոչինչ օգնութիւն չէ գտնում: Կորցնելով օտար քաղաքակրթութեան վրայ

դրած յոյսերը, նա ապաւինում է իր սեփական ուժերին։ Եւ մեր առջև, որքան թոյլ են տալիս մեզ հասած սակաւախօս տեղեկութիւնները, հերկայանում է մտքի երկունքի և յսպիսի մի պատկեր։ Ամբողջապէս յափշտակուած իր գաղափարով, Մեսրոպը հաւատացողի ջերմեռանդութեամբ, արտասուենքներով պաղատում էր երկնքի օգնութիւնը։ Նա յիշում էր մարգարէի այն խօսքերը թէ «Երբ հեծեծաս, այն ժամանակ կապրես», մի գեղեցիկ խօսք, որ ցոյց է տալիս թէ դաժան աշխատանքն է կեանք ստեղծում։ Այդ անդադար ճգնութիւնները, հոգածութիւնը, յափշտակութիւնը մտքի երկունքի նշաններն են... Գործում է միտքը տենդային արագութեամբ, գաղափարները տեսիլների ձև են ստանում և հեզուլարուած կարողութիւնը, վերջա-

պէս ամփոփում է տարիների
մտածմունքները, ձուլում է նը-
րանց որոշ պատկերների մէջ.
երկունքը վերջացաւ, հայկական
տառերի ձևերը արդէն տպաւո-
րուած են այդ րոպէից մեծ
մարդու սրտում:

Հռոփանոս անունով մի յոյն
ճարտար գծագրողի օգնութեամբ
Մեսրոպը վայելուչ ձև է տալիս
տառերին: Հայոց այբուբենը գըտ-
նուած կամ թէ բարեկարգուած
ու լրացուած վերջացած էր: Իր
հանճարեղ ստեղծագործութեան
պտուղը հետն առած՝ Մեսրոպը
վերադառնում է Վաղարշապատ
մայրաքաղաքը:

Եւ տօն էր հայոց աշխարհում:
Մայրաքաղաքը հրճուանքով ըն-
դունեց Մեսրոպին: Եւ այդ մեծ
ժողովրդական ընդունելութեան
արժանացողը մի մեծանուն զօ-
րավար չէր, մի նուաճող թա-
գաւոր չէր, այլ համեստ մի վար-

դապետ, որ բերում էր գրագիտութեան լոյսը: Մտքի յաղթանակը առաջին անգամն էր սրտագին ցոյցերով տօնում Հայաստանը:

Մեսրոպը այնուհետև հայութեան սրբութիւնն էր: Եւ այս երևոյթը միանգամայն հասկանալի է և բնական: Բոլոր ազգերը նուիրական ամենաբարձր զգացմունքով են երկրպագում գրին ու գրքին: Հին աշխարհի հսկայ միտքը, Պլատօն փիլիսոփան, մարդու ամենահրաշալի գործերից մէկն էր համարում տառերի գիւտը: Նա ասում է, թէ դա այնպիսի մի մեծագործութիւն է, որ տառեր գտնողին պէտք է Աստուած համարել կամ Աստուծու նման մի մարդ:

Տառերի գիւտը տեղի ունեցաւ 404 թուականին: Բայց կարծիք կայ, որ նրանց վերջնական կարգաւորումը կատարուել է 412 թուականից ոչ առաջ:

ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Հայ այբուբենը կար: Բայց նա
բաւական չէր: Պէտք էր նրան
գործադրել:

Այստեղ ահա իր մեծ եռան-
դով և ոգևորութեամբ հանդէս է
գալիս Սահակ կաթողիկոսը: Նա
գլուխ է կանգնում մի մեծ շարժ-
ման և նրա հետ է, իբրև նրա
աջ թևը տառեր գտնող Մեսրոպը,
միաժամանակ և տաղանդաւոր
հայ ուսուցիչը:

Այս անգամ արդէն հաստա-
տուն հիմքերի վրայ է դրուած
հայ դպրոցը: Նա միայն Հայաս-
տանի քաղաքական կենտրոնում
չէ: Նա տարածւում է երկրի գա-
նազան կողմերը, ընդունելով իր

մէջ բազմաթիւ հայ մանուկներ։
 Եւ մայրենի դպրոցը հրաշալի
 տեսարան է պարզում։ Հայաս-
 տանը մէկն էր Արեւելքի այն
 երկիրներից, ուր ազգաբնակչու-
 թիւնը բաժանուած էր դասու-
 կարգերի։ Կառավարող, հրամա-
 յող դասակարգը ազնուականու-
 թիւնն էր (նախարարները)։ Նա
 էր հողատէրը, իսկ ժողովրդի
 ահագին մեծամասնութիւնը գիւ-
 ղացի էր, շինական և կոշւում
 էր «անազատ», այսինքն ճոր-
 տերի դրութեան մէջ գտնուող։
 Բոլոր իրաւունքները վայելում
 էր հողատէր ազնուականութիւնը,
 իսկ ժողովրդի մեծագոյն մասի
 պարտականութիւնն էր աշխա-
 տել և հպատակուել։

Հայ դպրոցը գալիս է խախ-
 տելու այդ դարաւոր դրութիւնը։
 Ամենքը տեղ ունին նրա մէջ,
 սկսած արքունիքից մինչև շինա-
 կան երկրագործը։ Այս շինական

էլ, իր ստացած ուսման շնորհիւ,
առաջ է գնում, բարձր գիւրքի է
հասնում, իշխանի հետ հաւա-
սար գործիչ է դառնում: Նրա
համար բաց է հոգեւորական գոր-
ծունէութեան ասպարէզը: — Մին-
չև այդ հոգեւոր բարձր պաշտօն-
ները ժառանգական իրաւունքով
պահւում էին մի քանի յայտնի
տոհմերի մէջ: — Այժմ վերանում
է ժառանգականութիւնը, և գիւ-
ղական մի երէց, օժտուած
մտաւոր կարողութիւններով, դե-
կավարում է ժողովրդի բախտն
անգամ:

Վերջապէս, Սահակ - Մեսրո-
պեան դպրոցում երևում է և
հայ կինը, որ պատրաստում է
իր պատուաւոր տեղը բռնելու
հասարակական շարժումների մէջ:

Հիմա Մեսրոպը կարող էր
աւելի ևս ընդարձակել իր քա-
րողչական եռանդուն գործու-
նէութիւնը, աւելի մեծ յաջողու-

թեամբ: Թողնում է նա հայոց
մայրաքաղաքը, Արարատեան եր-
կիրը, ուր քաղաքակրթութիւ-
նըն ապրում ու զարգանում էր
հին դարերից, անցնում է խա-
ւար ծայրագաւառները, ուր տի-
րում էր բարբարոս տգիտութիւն,
բարքերի կոշտութիւն, վայրե-
նութիւն: Այժմ այլևս պէտք
չը կար զէնքի ու տանջանքի դի-
մելու: Մեսրոպը դպրոցներ էր
տալիս մութ աշխարհներին և
լոյս էր մտցնում այնտեղ: Նա
տառեր տուեց Աղուանից ազգին,
ինչպէս նաև վրացիներին: Այժմ
նա լոկ կրօնական միսիօներ չէր,
այլ միաժամանակ, նոյն իսկ
առաւելապէս, և կրթական միսիօ-
ներ:

Բայց Սահակ-Մեսրոպեան դըպ-
րոցը լոկ գրագիտական դըպ-
րոց չէր: Ի՞նչպէս գրագիտու-
թիւն սովորեցնել. չէ՞ որ Հայաս-
տանում հայերէն գրքեր չը կա-

յին:—Պէտք էր և գրականութիւն ստեղծել: Եւ Սահակն ու Մեսրոպը իրանց աշակերտների հետ հանդէս են բերում մի բեղմնաւոր ու սքանչելի գրական գործունէութիւն: Նրանք յայտնի են մեր տարեգրութիւնների մէջ թարգմանիչներ անունով: Որովհետեւ նրանց գլխաւոր գործն էր թարգմանութիւններ անելը: Մի երկիր, որ նոր էր հաղորդակից լինում գիրք ունեցող ազգերի բախտին, սկզբում իհարկէ, պիտի փոխառութիւններ անէր օտար գրականութիւններից:

Բայց թարգմանութիւնների հետ զարգացաւ և ինքնուրոյն միտքը: Թարգմանիչները ինքնուրոյն հեղինակներ էլ էին և նրանց գործերը — թարգմանական թէ ինքնուրոյն — հայ գրականութեան պարծանքները դարձան:

Երևան եկաւ մի ամբողջ մտաւոր հարստութիւն: Կայ կանո-

նաւոր, հարուստ գրական լեզու
(գրաբարը), որ ընդունակ է ար-
տայայտել մտքի բոլոր նրբու-
թիւնները, սրտի զգացմունքները:
Բանաստեղծութիւն թէ լուրջ ի-
մաստասիրական դատողութիւն՝
լիովի ուժեղ արտայայտութեան
միջոցներ են քաղում աշխարհի
մէջ նոր յայտնի դարձող այդ
լեզուից, որ մինչև այդ լուռ էր,
համր էր: Հեղինակները ցոյց են
տալիս կիրթ ու նուրբ ճաշակ,
լաւատեղեակութիւն, գիտնակա-
նութիւն:

Դեռ նոր կեանք ստացած՝
մեր գրականութիւնը զարգաց-
ման գագաթնակէտին է: Դասա-
կան շրջանը, կլասիկների շըր-
ջանը, մեր գրականութեան մէջ,
որ այնուհետև երբեք չը կըրկ-
նուեց: Նրա վրայ էր երկիրը գրա-
կան դաստիարակութիւն ստա-
նում յետագայ դարերի ընթաց-
քում. նրանով էր գիտակցու-

թեան, ինքնաճանաչութեան հաս-
նում: (Վարդանանք ԳՊ (ԳԳԱԳԱԳԳ))

Այս զարմանալի գեղեցիկ մը-
տաւոր շարժման օրերումն էր, որ
Հայաստանի մէջ կատարուեց
վաղուց սպասուող քաղաքական
մեծ աղէտը, — վերջնականապէս
ջնջուեց Արշակունիների թա-
գաւորութիւնը (432 թ.): Անկա-
խութեան վերջին նշոյլը վերա-
նում է: Այնուհետեւ հայերին այլ
ևս չաջողուեց ստեղծել մի այն-
պիսի իշխանութիւն, որ մարմ-
նացնէր համազգային միութիւնն
ու անկախութիւնը: Մնում էր
միայն նախարարական սիստեմը,
որ հայ ազգի ներքին, գաւառա-
կան ինքնավարութեան սկզբունք
էր ներկայացնում: Նա թուլաց-
նում էր կապը երկրի բոլոր մա-
սերի մէջ, ոչնչացնում էր միու-
թեան ոյժը և իւրաքանչիւր նա-
հանգի, իւրաքանչիւր գաւառի

(Վարդանանք ԳՊ իմաստ . նուր)

էր թողնում ինքն իրան գոյութիւն պահպանելու հոգսը:

Այսպէս թուլացած, ջլատուած, երկիրը դիմում էր դէպի մի մութ, անյայտ, ոչինչ բարիք չը խոստացող ապագայ: Բայց նա ունէր համազգային միութեան մի մեծ կապ: Եւ դա նոր ստեղծուած գրականութիւնն էր: Ճակատագիրը, խլելով հայից քաղաքական անկախութեան հնարաւորութիւնը, միաժամանակ տալիս էր նրա ձեռքը ինքնուրոյն ազգային կեանքով ապրելու մի անխորտակելի գործիք — գրականութիւն:

Այս սքանչելի գործի հեղինակը Մեսրոպն էր: Նա միախճանուեց 439 թուականի փետրուարի 17-ին: Երեսուն հինգ տարի շարունակ, անշէջ եռանդով նա գործել էր իր գտած տառերը գրականութիւն, մտաւոր համատարած լուսաւորութիւն դարձնելու համար:

Նրանից վեց ամիս առաջ վախճանուել էր և նրա մեծ գործակիցն ու հովանաւորը, Սահակ կաթողիկոսը: Եկեղեցին երկուսին էլ սուրբերի կարգն ընդունեց: Նրանք մարտիրոսների նման հաւատի համար չէին տանջուել, չէին նահատակուել: Բայց նրանք կատարել էին մի իսկապէս վեհ ու աւելի սուրբ գործ — ապրելու միջոց էին տուել մի ամբողջ ժողովրդի:

Ս. Մեսրոպին մեծ հանդէսով թաղեցին Օշական գիւղում:

Այսօր էլ այցելուն, մտնելով Օշականի համեստ գիւղական եկեղեցին, առաջնորդւում է աջ կողմի խորանը, ուր մի դուռ է բացւում, մի քանի աստիճան սանդուղքը ցած է տանում մի մութ խորշ, և այդտեղ, քարէ կամարների յաւիտենական ցուրտ լուսթեան մէջ, սպիտակին է

տալիս մի ցածրիկ, տափակ ու
անդարդ քար:

Դրա տակ է հայոց տառերի հե-
ղինակը, հայ մեծ ուսուցիչը, հայ
գրականութեան ծնողը...

II.

4 0 0 Տ Ա Ր Ի
ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՄԷՋ

Ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի գերեզմանները նոր էին փակուել, երբ յայտնի դարձաւ թէ ինչ էր նրանց թողած ժառանգութիւնը հայութեան համար:

Հինգերորդ դարը քաղաքական տեսակէտից դժբախտութիւնների դար էր: Հայ երկիրը անհաւասար կռուի էր բռնուել Պարսկաստանի հետ, աւերուեց շատ անգամ, ենթարկուեց ամեն տեսակ բռնութիւնների, ստորացումների: Բայց նոյն այդ դժբախտ դարը հայոց գրականութեան ոսկեդարն էր:

Այնուհետեւ դարեր եկան դարերի ետեւից: Պարսկական տի-

ըապետութեան յաջորդեց արա-
բականը: Նոյն և դեռ էլ աւելի
սաստիկ դժբախտութիւնները,—
շարունակ աւերանքներ, շարու-
նակ կործանում: Եւ եթէ կայ
այդ երկրի մէջ ոսկու կամ առ-
հասարակ որեւէ ազնիւ ու գեղե-
ցիկ երևոյթի նմանութիւն տուող
մի բան—այդ միմիայն Նոյն
Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգու-
թիւնն է. միմիայն հայոց պրա-
կանութիւնը:

Իրողութիւնը չը փոխեց և
այն հանգամանքը, որ արաբա-
կան տիրապետութեան վերջե-
րում մի շարք գաւառական թա-
գաւորութիւններ կազմուեցին
Հայաստանում: Քաղաքական
կեանքի ոչ մի տեսակ դասաւո-
րում համատարած խաղաղու-
թիւն և երջանկութիւն չէր բե-
րում հայերին: Մի տեղ լաց, մի
տեղ ծիծաղ: Մի տեղ գերութիւն,
մի տեղ ազատութիւն:

Բայց ամեն տեղ մխիթարիչ
 երևոյթը, ապացոյցը թէ այդ ժո-
 դովուրդը թէև մաշւում է ֆիզի-
 քապէս, բայց ապրում է հոգով
 ու մտքով, դրական-կուլտուրա-
 կան ջանքերն են, անդուլ ու ան-
 դադար: Նրանք հռչակում են
 այս կամ այն վանքը իբրև գրա-
 կան դպրոց, հռչակում են մի
 Անի քաղաք: Այդ մեծ ջան-
 քերը ծածկում են քաղաքական
 կացութիւնը, որ ընդհանրապէս
 միւսնոյն է — դժբախտ:

Կար հայութեան ճակատագրի
 մէջ և այդ դրական-կուլտուրա-
 կան ջանքերին էլ սպառնացող
 մահուան տագնապ: Եւ դա ահա-
 գին մի շրջան էր, սե ու մութ,
 հայոց պատմութեան մէջ:

Տասնևմէկերորդ դարի կէ-
 սից Միջին Ասիայի թիւրք ցե-
 դերը սկսեցին ողողել Արևմտեան
 Ասիան, մահ ու ոչնչութիւն տա-
 րածելով ամեն տեղ: «Նրանց

ձիերի սմբակները մաշեցրին մեր լեռները», ասում է մեր պատմամագիրներից մէկը, սարսափահար ականատեսը այդ աշխարհաւեր արշաւանքների:

Բայց հայ ժողովրդի մէջ դեռ պահուել էին հին ազգային կազմակերպութեան մնացորդները — կալուածատէր իշխանները, նախարարները, որոնք դիմադրող ռազմական ոյժի ներկայացուցիչներն էին: Եթէ նրանք անզօր հանդիսացան բուն հայրենիքում մի բան անելու, դոնէ արին այն, որ հայ անկախութիւն ստեղծեցին հայրենիքից հեռու, կիլիկիայի լեռներում և այդտեղ, այդ անկախութեան հովանու տակ, հայոց դրականութիւնը ծաղկեց մինչ այն աստիճան, որ արծաթի դար ունեցաւ:

Արեւմտեան Ասիայի բախտը դեռ ահռելի փորձանքներ ունէր առջևում: Տասներեքերորդ դա-

բից թաթարները կամ մոնղոլներն են ողողում նրան իրանց արշաւանքներով: Յեղեր էին դրանք, որոնց առաջնորդները իրանց համար փառք էին համարում զարդարուել «երկնքի պատիժ» տիտղոսով: Իսկ որ՝ պատիժ: Քար քարի վրայ չը մնաց: Թիւրք ձիաւորների թողած ահապատները աւելիկս ընդարձակուեցին: Մեռնում էր Արեւմտեան Ասիան, հին քաղաքակրթութեան որրանը:

Հետեւեալ XIV դարում երեւաց նոր պատիժ — Լէնկթեմուրը: Հայաստանը դարձաւ համատարած սպանդանոց: Լէնկթեմուրից յետոյ, XV դարում, այդ սպանդանոցի արիւնոտ հողի վրայ իրար հետ ընդհարւում էին այլ և այլ թափառական, խաշնարած ցեղեր: Նրանց գոյութեան վերջ դրին նորակազմ Պարսկաստանը և Օսմանեան

Թիւրքիան: Բայց սկսուեց նոր աղէտ—այս երկու պետութիւնները, սահմանակից դառնալով, բաժանեցին Հայաստանը իրանց մէջ և սկսեցին իրար դէմ պատերազմներ մղել նրա հողի վրայ:

Նրեք դար արեան փոթորիկների, պետութիւններ ու երկիրներ կործանող տալէն ու վրայութիւնների մէջ: Նրանք բոլորովին կերպարանափոխել էին հայ ժողովուրդը: Թուով սաստիկ պակասել էր նա: Նրա երկրում հաստատուել էին թուրք ցեղեր, իսկ նա փոքրիկ կամ մեծ կաթիլների նման ցրուած էր միապաղաղ մահմեդակապետութեան մէջ:

Այդ դեռ բոլորը չէր: Կորցրել էր նա իր հին ազգային կազմակերպութիւնը—հայ հողատէր ազնուականութիւնը և պաշտպանուելու այլ ևս ոչ մի միջոց չու-

նէր: Հոգևարքի վերջին ըրպէ-
 ներն էր ապրում և Սահակ-Մես-
 րոպեան ժառանգութիւնը — հա-
 յոց գրականութիւնը: Միտք չէր
 մնացել, մտքի տեղ չէր Հայաս-
 տան անունով սպանդանոցը: Ճիշտ
 է, մի-մի անգամ առկայծում
 էին մենաւոր ճրագներ վանքե-
 րում, ուր սարսափահար վանա-
 կանը դեռ գրիչ էր շարժում,
 բայց դա այլ ևս գրականութիւն
 չէր, դա միայն արտագրութիւն-
 ների արհեստն էր:

Հիմա որ կարելի էր ասել թէ
 իսկապէս մեռնում էր հայ ժո-
 դովուրդը, զրկուելով իր ազգա-
 յին առանձնայատուկ գոյութեան
 երկու խոշոր նեցուկներից: Ազ-
 նուականութեան ջնջումը ան-
 դառնալի մի իրողութիւն էր:
 Գրականութիւնը ջնջողը միայն
 սուրը չէր, այլ և վերահաս բնա-
 կան մահը:

Աշխարհի մէջ ընդհանուր օ-

րէնք է որ գրական լեզուն,
 երկար ժամանակ քարանալով
 իր ձևերի մէջ, հեռանում է ժողովրդի գործածական լեզուից,
 անհասկանալի, խորթ է դառ-
 նում ու մեռնում: Հայոց գրա-
 կան լեզուն, գրաբարը, վաղուց
 էր ենթարկուել այդ վիճակին:
 Ժողովրդի գործածական լեզուի,
 աշխարհաբարի պահանջ էր զգաց-
 ւում: Եւ անկենդան գրաբարը
 վերջին ջղաձգութիւններն էր
 անում մահուան տագնապի մէջ:
 Ճգնաժամը լիակատար էր XVI
 դարի սկզբում: Բայց այս ահա-
 ւոր ժամին էլ ազգի ինքնապաշտ-
 պանութեան բնազդը սկսում է
 գործել, վերանորոգում է իր ջան-
 քերը կորուստից փրկուելու հա-
 մար:

Այդպիսի ջանքերի տեղ, ի-
 հարկէ, այլ ևս չէ կարող լինել
 Հայաստանի արիւնոտ հողը: Եւ
 մենք տեսնում ենք մի նոր զար-

մանալի երևոյթ, որ ծնունել է
Հայաստանի դժբախտութիւն-
ներից և որ նրա համար մի նո-
րատեսիլ, ինքնատիպ բախտ է
ստեղծում:

Աւերակների դարերը հայ ազ-
գաբնակութեան սովորեցրին գաղ-
թել զանազան երկիրներ, հեռա-
ւորութիւնները արհամարհելով:
Նոյն դարերը հայի առջև թողե-
ցին գործունէութեան մի ասպա-
րէզ—վաճառականութիւն:

Ահա այն երևոյթը, որ այժմ
հանդէս է գալիս գործելու: Նա
տանում է մեզ օտար աշխարհ-
ներ: Եւ մենք պիտի գնանք նրա
ետեից վերակենդանութեան ջան-
քերը տեսնելու համար:

Բ.

Ս Կ Ի Ձ Բ Ը

Տասն և վեցերորդ դարի սկզբն է:
Իտալիայի հիւսիսային մա-
սերում, Ադրիական ծովի ափին
սեղմուած կղզիների մի խումբ
կայ և դրանց վրայ տարածուած
է մի հրաշք-քաղաք:

Վեներիկը:

Բնութեան հրաշքն է նա: Եօ-
թանասուն հատ փոքրիկ կղզի-
ներ: Նրանց բաժանող նեղ ջը-
րանցքները այդ քաղաքի փողոց-
ներն են: Երեք հարիւր քսան
ինն հատ կամուրջ են հաշոււմ
այդ ջրանցք-փողոցների վրայ
և ինն հազար նաւակներ-գօն-
դօններ: Չը կայ և ոչ մի հատ
կառք, չէ երևում և ոչ մի հատ

ձի կամ այլ բեռնակիր անասուն:
 ԼՃԼՈ է կղզիների քաղաքը, հա-
 կառակ իր մէջ եռացող կեանքին:

Պատմութեան հրաշքն էլ է նա:
 Ամայի ու անբնակ էին այդ 70
 կղզեակները: Աղ և աւազ միայն:
 Հինգերորդ դարում բարբարոս-
 ները յարձակուեցին հիւսիսային
 Իտալիայի վրայ, հիմնադրեցին
 արին նրան: Այդտեղ ապրող վենետ-
 ցեղից մի քանի խմբեր փախան
 անցան այս կղզիները, բնակու-
 թիւն հաստատեցին: Աղքատ ու
 անճար էին նրանք, ձուկ էին որ-
 սում, աղ էին վաճառում: Բայց
 նրանք ծովի որդեգիրները դար-
 ձան, տիրեցին ծովի ալիքներին,
 անվախ նաւագնացներ եղան: Եւ
 ծովը մեծացրեց այդ հրաշք-քա-
 ղաքը, հարստացրեց նրան, աշ-
 խարհի ամենահռչակուած տեղե-
 րից մէկը դարձրեց:

Ձկնորսները սկզբից և եթ ի-
 րանց կղզիների վրայ հաստատե-

ցին ռամկավարական հանրապետութիւն: Իրանք հետզհետէ վաճառական դարձան և դուրս գալով Ադրիական ծովի սահմաններից, ծովով ու ցամաքով առևտուր էին անում Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր ազգերի հետ: Առևտրի յաջողութեան համար նրանք մրցում էին միւս տեղերի հետ ոչ միայն խելքով ու ճարպիկութեամբ, այլ և զէնքով:

Իննբերորդ դարում, ինչպէս սիրում է պատմել աւանդութիւնը, վենետիկցի վաճառականները եգիպտոսի Ալէքսանդրիա քաղաքում գողացան Մարկոս աւետարանչի մարմինը, որ թաղուած էր մի յունական եկեղեցում, փոխադրեցին Վենետիկ: Այնուհետև քաղաքը, հանրապետութիւնը, ամբողջ ժողովուրդը կոչւում էին ս. Մարկոսի անունով: Ս. Մարկոսի թևաւոր առիւծը, վաճառական հանրապետութեան զինա-

նշանը, տիրապետեց ծովերի և
ցամաքների վրայ: Աշխարհի բո-
լոր կողմերից հարստութիւններ
թափուեցին վենետիկ, նախկին
ձկնորսներն ու աղավաճառները
դարձան դրամի ազնուականներ,
մարմարեայ հոյակապ տաճար-
ներ, պալատներ ու ապարանք-
ներ բարձրացրին, որոնք այսօր
էլ այդ հրաշք - քաղաքի հրա-
շալիքներն են:

Տասն և երկուերորդ դարում
խիզախ, շրջմուլիկ վաճառական
ս. Մարկոսը խաչակիրների հետ
երևաց Միջերկրական ծովի ա-
րևելեան ափերում և այդտեղ,
ուրիշ շատ ազգերի թւում, ծա-
նօթութիւն կապեց և կիլիկիայի
հետ: Ծանօթութիւնը երկար տե-
ւեց, մինչև Ռուբինեան թագա-
ւորութեան վերջը: Քանի կար
այդ թագաւորութիւնը, վենետիկ-
ցիները արտօնութիւններ էին
ստանում հայ թագաւորներից,

որպէս զի լաւ առևտուր անեն,
 լաւ շահուեն ոչ միայն ծովի ա-
 փին, այլ և երկրի մէջ: Նրանք
 միայն դրսից եկող վաճառական-
 ներ չէին, այլ և բնակութիւն
 էին հաստատում հայերի մէջ,
 ամեն տեսակի վաճառականներ
 էին, նոյն իսկ գինեվաճառներ,
 պանդոկապետներ:

Իսկ երբ հայկական Կիլիկիան
 իր վերջին շունչը փչեց Եգիպ-
 տոսի մամլիւքների ահեղ հա-
 րուածների տակ, վաճառական
 «Մարկոսը մի անգամ էլ «ահ»
 չարեց: Հայի տեղ մամլիւք, սել-
 ջուկ, թիւրք—միևնոյն չէր վա-
 ճառականի համար:

Բայց վենետիկը, որին տա-
 լիս են նաև Ադրիական ծովի
 թագուհու պատուանոցնը, ուրիշ
 կողմով վերադարձրեց հայերին
 բարիքներ այն հիւրնկալութեան,
 այն վաստակների փոխարէն, որ
 նա վայելել էր Կիլիկիայում մի

քանի հարիւր տարիներ ընթաց-
քում: Ս. Մարկոսը երախտա-
մոռ չը հանդիսացաւ:

Կորցնելով անկախութիւնը ի-
րանց բուն երկրի և Կիլիկիայի
մէջ, հայերն էլ դարձան թափա-
ռաշրջիկ, մեծագոյն մասամբ վա-
ճառական: Վենետիկը դարձաւ
մի կայան նրանց թափառումե-
րի ճանապարհին: Մի վենետիկցի,
որ երկար ժամանակ առևտուր
էր արել Կիլիկիայում, իր մի-
ջոցներով շինեց «Հայոց Տուն»
անունով մի հիւրանոց, ուր բո-
լոր պանդուխտ հայերը պատ-
րաստ օթեան էին գտնուի:

Բայց միայն պանդուխտները
չէին այցելում ս. Մարկոսի քա-
ղաքը: Հետզհետէ այդտեղ կազ-
մուեց և հայ վաճառականների մի
գաղութ, որ առևտուր էր անում
Արևելքի հետ:

Այսօր այլ ևս չը կայ այդ
գաղութը, բայց մնացել է նրա

շինած փոքրիկ եկեղեցին Վենետիկի զարմանալի նեղ փողոցներից գուցէ ամենանեղի մէջ: Շաբաթը մի անգամ ս. Ղազարի կղզուց գալիս է Մխիթարեան մի վարդապետ, բաց է անում փոքրիկ եկեղեցու դուռը և թիւ պատարագ է կարդում այն վաղուց մոռացուած, մեծ մասամբ անգիր գերեզմանների համար, որոնք գտնւում են այդտեղ, եկեղեցու կամարների տակ:

* * *

1455 թուականին մի հրաշալի դէպք տեղի ունեցաւ մարդկութեան մէջ: Գերմանական Մայնց քաղաքի մի համեստ արհեստաւոր, Յովհան Գուտենբերգ անունով, երկար տարիների փորձերից ու տանջանքներից յետոյ, իր հնարած միջոցներով տպեց ու լոյս հանեց մի մեծ գիրք—Աստուածաշունչ: Փամանակի գիտունները իս-

կոյն ըմբռնեցին թէ ինչ մեծ լոյս է ծագել մարդկութեան մտքի համար: Եւ նրանցից մէկը գրում էր թէ բոլոր այն ազգերը, որոնք գիր ունին, պիտի փառաբանեն Գուտենբերգին «աստուածային գովեստներով»...

Դա, ճիշտ որ, գրիահագին յաղթանակն էր, որ Մայնց քաղաքից գնաց նուաճելու ամբողջ երկրագունդը: Մինչև այդ երջանիկ գիւտը՝ գիրքը գրւում էր ձեռքով և չափազանց թանգ էր, մատչելի էր միայն հարուստ անհատներին: Բացի այդ՝ ձեռագիր գիրքը արտագրւում էր մի կամ մի քանի օրինակ, ուստի և չէր կարող տարածւել ամեն տեղ, մտնել ժողովրդի մէջ:

Տպագրութեան գիւտը էժանացնում էր գիրքը, ժողովրդականացնում էր գիրքը, տարածում էր նրան աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ամբողջ մարդկու-

Թեան մէջ հաստատուում էր մտքի հեշտ, արագ և էժան հաղորդակցութեան միջոց։ Ո՛րքան մեծ է մեզ համար այն մարդը, որ հնարել է երկաթուղին. բայց նրանից աւելի մեծ է այն մարդը, որ հնարել է տպագրութիւնը, որովհետև այս գիւտը սկսել է նոյն դերը կատարել մարդկային մտքի համար՝ երկաթուղու գիւտից շատ ու շատ առաջ։

Ահա ինչ է նշանակում 1455 թուականը։ Համաշխարհային պատմութեան այդ մեծ օրից անցել է ընդամենը 57 տարի. 1512 թուականն է։ Վենետիկ ենք, ընթերցող։

Ի՞նչ ենք տեսնում։

Ս. Մարկոսի շքեղ մայրաքաղաքում աւելացել է արուեստի և արդիւնաբերութեան մի նոր ասպարէզ — տպարանը։ Ո՛րքան սիրել է վենետիկցին այս նոր գիւտը։ Մինչդեռ ամբողջ մեծ եր-

կիրններ կան, ուր դեռ չեն մտել
 Գուտենբերգի մամուլն ու տա-
 ուերը, այստեղ միայն, այս հո-
 թանասուն փոքրիկ կղզիների վը-
 րայ բանում են ոչ թէ մի, ոչ թէ
 երկու, տասը տպարան, այլ եր-
 կու հարիւր յիսուն հատ: Տաս-
 նեակ հազարներով գրքեր են
 տպւում և Ս. Մարկոսի նաւերը
 այս նոր տեսակի տպրանքը տա-
 նում տարածում են ամեն տեղ,
 լոյս են սփռում:

Այսօր է որ տպարան բանալը,
 գիրք տպելը հեշտացել է, մեծ
 գործ չէ համարւում: Այսպէս չէր
 այն ժամանակները: Արուեստը
 դեռ նոր է, կատարելագործուած
 չէ և հարկաւոր է ահագին դը-
 ժուարութիւններ ոտնակոխ անե-
 լու խիզախութիւնն ունենալ: Վե-
 նետիկի տպագրիչները հասարակ
 արհեստաւորներ չեն, այլ և գիտ-
 նականներ: Աշխատում տքնում են
 օր ու գիշեր, աղօթելով են իրանց

գործին մօտենում, զգում են որ
 սրբագործութիւն են կատարում:
 Եւ երկու հարիւր յիսուն տը-
 պարանների քաղաքը միայն իր
 մասին, միայն Իտալիայի մասին
 չէ մտածում: Գրքեր նա տպում
 է զանազան լեզուներով: Այս նոր
 գործի մէջ էլ խօսում է Ս. Մար-
 կոսի վաճառականական հանճա-
 րը: Գիրքը տպրանք է և վենե-
 տիկը գրքեր պատրաստում է և
 այն ազգերի համար, որոնք դեռ
 տպագրութիւն չունին, բայց
 սրանք իր առևտրական գործո-
 ղութիւնների շրջանի մէջ են
 գտնւում: Նա գրքեր տալիս էր
 սլաւոնական ազգերին, նա մտա-
 ծում էր գրքեր տալ և արաբերէն
 լեզուով, մահմետական Արևելքին:
 Ահա այս վենետիկի մէջ,
 1512-ին, մի գեղեցիկ օր, որ
 տարաբախտաբար անյայտ է մը-
 նացել, այդ հարիւրաւոր տպա-
 րանների մէկից լոյս աշխարհ է

գալիս հայերէն լեզուով մի հատ
գիրք: Նրա անունն է «Պարզատու-
մար»։ Ժողովրդի գործածութեան
համար մի Օրացոյց է: Արեւելքի
հին բազմաշարժար ազգը իր յա-
տուկ ինքնուրոյն գրքերով այս-
պիսով գալիս է, տպագրութեան
պատմութեան այս վաղ առաւօ-
տեան, բազմեւու գերմանացու,
ֆրանսիացու, իտալացու, անգ-
լիացու և այլ եւրոպացիների
կողքին:

Սա հրաշքի պէս մի բան էր:
Եւ սեւ ենք պարտական այդ
հրաշքը:

Տարաբախտաբար յայտնի չէ:
Տպագրութեան սկիզբը այսպէս է
համարեա բոլոր ազգերի մէջ: Ա-
նուններ չէին յիշուում, նոյն իսկ
աշխատում էին թագցնել թէ
գրերը տպագրուած են, որովհե-
տե նոր արուեստը դեռ ժողո-
վրդականացած չէր և դեռ ձե-
ռագիր գրքերի հմայքն էր տիրում:

Այսքանը կայ միայն, որ հետևեալ տարին, 1513-ին, նոյն վենետիկում, նոյն տառերով և նոյն տպարանական նշանով տըպուեցին էլի չորս հատ հայերէն գրքեր և դրանցից մէկի յիշատակարանում ասուած է թէ գործը կատարուել է «մեղապարտ Յակոբի» ձեռքով: Ո՞վ է այդ Յակոբը — չը գիտենք: Արդեօք վենետիկի մէջ ապրող հայերից մէկը: Եւ ի՞նչ է նրա արածը: Արդեօք վենետիկի տպարանատէրերից մէկն էր թէ լոկ հայերէն տառերի նմուշներ է հայթայթել վենետիկցի մի տպարանատիրոջ:

Իւրաքանչիւր ազգ առանձին պարծանքով է յիշատակում իր առաջին տպագրիչին: Մեզ, հայերիս, միայն այս մի հատիկ անյայտ անունն է ժառանգութիւն մնացել — «Մեղապարտ Յակոբ», որ և ասում է. «Ովոր կարդայք մե-

դաց թողութիւն խնդրեցէք Աստուծոյ: Հարկաւոր էլ չէ թողութիւն խնդրելը, երբ մի ամբողջ ժողովուրդ երախտապարտ է նրան:

Նա դրեց հայ տպագրութեան սկիզբը: Թէ որքան դժուար գործ էր այդ նորութիւնը, կիմանանք հէնց նրանից, որ 1513 թուականից յետոյ երկարատեւ լռութիւն է իջնում հայ տպագրութեան վրայ: Հայերէն գիրք մէկ էլ տպւում է, դարձեալ նոյն Վենետիկում, 52 տարուց յետոյ, 1565-ին: Ճիշտ է, կայ մի տեղեկութիւն, որ թոյլ է տալիս ենթադրելու թէ այդ թուականից առաջ էլ եղել է հայերէն տպագրութիւն, բայց մանրամասն տեղեկութիւն չը կայ այդ մասին:

Այս անգամ մենք արդէն շատ քան գիտենք այն մարդու մասին, որ 1565-ին տպագրեց «Սաղմոս»: Դա Արգար դպիր անու-

հով հայն էր, Թիւրքիայի Թոքատ քաղաքից: Ժամանակի կաթողիկոսը, Միքայէլ, չը կարողանալով այլ ևս դիմանալ պարսկական հարստահարութիւններին, թողեց Էջմիածինը և գնաց իր հայրենի Թոքատ քաղաքը, ուր ժողով կազմեց և նրա համաձայնութեամբ ուղարկեց Արզարին և նրա որդի Սուլթանշահին Հռոմ, որպէս զի խնդրէ պապին ազատել քրիստոնեայ հայերին մահմեդականների տիրապետութիւնից:

Արզարը կաթողիկոսի խնդրագիրը տարաւ Հռոմ, բայց պապից ստացաւ առաջարկութիւն որ հայոց եկեղեցին հպատակուի «կաթոլիկ եկեղեցուն»: Տառապող քրիստոնեաների այս վերջին յոյսն էլ ջուրն էր ընկնում: Արզարն ու իր որդին Վենետիկում տառեր փորագրել տուին, տպեցին «Սաղմոսը»: 1567 թուին Արզարն ար-

դէն Կ. Պօլսումն է և այդտեղ է սկսում տպագրութիւններ: Եւ այսպիսով, թիւրքաց մայրաքաղաքը երկրորդ տեղն է, ուր հիմնաւորուում է հայ տպարանը:

Սակայն այստեղ էլ սկզբնաւորութիւնը անկայուն էր, օրպակաս: Արգարի գործը շարունակող չեղաւ:

Այնուհետև 1584-ին տպւում է մի գիրք Հռոմում, «Տոմար Գրիգորեան» անունով: Իսկ երեք տարուց յետոյ, 1587-ին, Հայաստանցի մի քահանայ, Յովհաննէս Տէրզնցի, որ իր որդու հետ գնացել էր Եւրոպա, տպագրեց Վենետիկում մի «Սաղմոսարան»:

Վերջացաւ տասն և վեցերորդ դարը, իսկ հայ տպագրութիւնը՝ դեռ չէր դուրս եկել իր սաղմնային դրութիւնից:

1512-ից յետոյ գրեթէ մի դար է անցել և այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում տպուած հա-

յերէն գրքերի թիւն է 9 հատ:

Սա յուսահատական մի դան-
դադկոտութիւն էր, եթէ ի նկա-
տի առնենք որ եւրոպական ազ-
գերի մէջ տպագրութիւնը օրը
օրին ընդարձակ չափեր էր ըն-
դունում:

Բ.

Զ Ա Ր Գ Ա Յ Ո Ի Մ

Եւ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել հայերի մէջ:

Կեանքն է որ պահանջ է դարձնում գիրն ու գրականութիւնը: Իսկ հայ կեանքը, ինչպէս տեսանք, այդպիսի պահանջ ստեղծելու պայմաններից վաղուց էր զրկուել:

Հայ տպարանը գաղութային ծնունդ էր, գաղութներում էլ նա պիտի ապրէր ու զարգանար, և այսօր էլ դեռ շարունակում է գերազանցօրէն գաղութային հիմնարկութիւն մնալ:

XVI դարում նրա զարգացումը թոյլ է, որովհետեւ դեռ գաղութներն էլ շատ չէին զարգացել հայոց գրականութեան տեսակէ-

տից: Գաղութները այն ժամա-
նակ դեռ ինքնուրոյն չէին, նը-
րանց գրական կարողութիւնը
կախուած էր բուն հայրենիքից,
Հայաստանից: Այստեղից, այս
դժբախտ երկրից, պիտի մղում
առաջ դար:

Իսկ այսպիսի մի մղում առա-
ջացնելու համար պէտք էր որ
Հայաստանը մի ահեկի թշուա-
ռութեան էլ մատնուի, այնպիսի
մի թշուառութեան, որ համա-
րեա մոռացնում էր նախկին բո-
լոր աղէտները:

XVII դարի սկզբում, ինչպէս
յայտնի է, Պարսից Շահ-Աբբաս
Թաղաւորը դատարկեց ամբողջ
Արարատեան աշխարհը և նրա
հարեան բազմաթիւ գաւառները,
քշեց հայ աղգարնակութիւնը
Պարսկաստան: Թիւք-պարսկա-
կական պատերազմների հետե-
ւանքն էր այդ աշխարհաւէր ձեռ-
նարկութիւնը: Շահ-Աբբասն ու-

դում էր, օսմանեան յարձակում-
ներից իր երկիրը պաշտպանելու
համար, գոյացնել երկու պետու-
թիւնների մէջ մի անապատ, մի
կատարեալ ամայութիւն: Եւ այդ
դերը պիտի կատարէր Հայաս-
տանը:

Եւ նրան յաջողուեց, գոնէ առ-
ժամանակ, այդպիսի մի անա-
պատ դարձնել Հայաստանի սիր-
տը կազմող երկիրները: Քարու-
քանդ եղաւ ամեն ինչ: Երկիրը
մեռաւ: Բայց այս ահուկի խոր-
տակման մէջ մի հանգամանք
կար, որ մի նոր տեսակի կեն-
սունակութեան սաղմեր էր կը-
րում իր մէջ:

Այդ այն էր, որ Շահ-Աբբասը
իր գաղթեցրած ահագին ժողո-
վրդից ընտրեց մի բուռը — ջու-
ղայեցիներին և բնակեցրեց նը-
րանց իր մայրաքաղաքի շրջա-
կայքում, իր հովանու տակ:
Վաճառական էր պարսից այդ

մեծ բռնակալը: Իսկ Արաքսի
քարքարոտ ափին զետեղուած
Ջուղան բաղկացած էր հարուստ
և վերին աստիճանի եռանդոտ
վաճառականներից: Նրանց հետ
ընկերացաւ Շահ-Աբբասը, փող
էր տալիս, Արևելքի ապրանք-
ները նրանց էր յանձնում որ
տանեն ծախեն Եւրոպայում և
այնտեղից ապրանքներ բերեն:

Եւ Նոր-Ջուղան արագ կերպով
դարձաւ մի արտօնուած, հա-
րուստ գաղթականութիւն Պարս-
կաստանի սրտի մէջ: Նրա կա-
րաւանները պտտում էին Հընդ-
կաստանի և Արևմտեան Եւրո-
պայի մէջ: Թագաւորի բարեկա-
մութիւնը, Թագաւորի շահը պահ-
պանում էր նրան ամեն տեսակ
արտօնութիւններով: Դիզուեցին
հարստութիւններ, գիւղաքաղաքը
հոյակապ ապարանքներով զար-
դարուեց: Եւ հասկանալի է: XVII
դարի մի ֆրանսիացի ականա-

տես զրուամ է որ վենետիկում
երկու կամ երեք ֆրանկով գնած
ապրանքը ջուղայեցին ծախում
էր իր երկրում 30 կամ 40 ֆը-
րանկով:

Առևտրական գաղութը դառ-
նում է նշանաւոր կենտրոն, որ
խիստ ազդեցութիւն ունի Հա-
յաստանի վրայ: Եւ կենտրոն է
դա ոչ միայն իր նիւթական
հարստութիւններով: Այդտեղ
կենտրոնանում է և մի մտաւոր
կեանք: Եւ այդ տեսակ միջա-
վայրի վաճառականը գրասենեակ-
ներ և գաղութներ ունի Վենե-
տիկ, Լիվոռնո, Մարսէլ, Լոնդոն,
Ամստերդամ քաղաքներում:

XVII դարի առաջին կէսում
հայ տպագրութեան գործը հա-
մարեա միկնոյն դրութիւնն է
ներկայացնում, ինչ նախընթաց
դարում: Հատ-հատ պատահական
տպագրութիւններ են լինում Լե-

հաստանի Լվով քաղաքում, Հոռ-
մում, Միլանում, Պարիզում:

Այսպէս է, որովհետեւ երկիրը,
հայութեան հայրենիքը մեռած
աւերակներ է: Բայց ահա, նոյն
այդ առաջին յիսնամեակում, ա-
ւերակների մէջ սկսւում է վե-
րածնութեան մի փոքրիկ շար-
ժում, որ կամայ-կամաց մեծա-
նում է: Վանքերի խուցերում
սկսւում է ճգնաւորութեան մի
նոր տեսակ: Դա այն է, որ ուխ-
տուածները անդադար կար-
դում են:

Եւ այսպիսի մի դրաղմունք
ճիշտ որ շատ հարկաւոր էր:
Հայը մոռացել էր իր գրքերը:
Նրանք թափուած էին աղբերի
ու փոշիների մէջ: Հին գրակա-
նութիւնը միանգամայն անհա-
կանալի էր դարձել: Երկարատե-
ւանջալից վարժութիւններ էին
հարկաւոր, որպէս զի հայը իր
վայրենացման շրջանից դուրս

գայ և դառնայ գոնէ այն, ինչ
էր վեց-հօթը դար առաջ—գրա-
գէտ, փոքր ի շատէ ծանօթ հին
յունական փիլիսոփայութեան,
որ հայերէնի էր վերածուել հին-
գերորդ և յաջորդ դարերում:

Այս գրական շարժումը, այս
փոքրիկ վերածնութիւնը հին գը-
րականութեան ղեկավարութեամբ
ստեղծեց երկու նշանաւոր գրա-
կան դպրոցներ—մէկը Սիւնի-
քում, Տաթևի վանքի մօտ, միւսը
Բաղէշում, Ամրդօլուի վանքում:
Երկու դպրոցներն էլ տուին մի
շարք աշակերտներ, որոնք հան-
դիսացան եռանդոտ գաղափա-
րական գործիչներ: Սիւնեաց և
Բաղէշի դպրոցները միացան
Նոր-Ջուղայում: Ահա և մի եր-
րորդ դպրոց, որ նախընթացնե-
րից աւելի խոշոր դեր կատարեց:
Այդ դերը նախ և առաջ
այն էր, որ հայ հոգևորականու-
թիւնը այլ ևս այն աստիճան

տգէտ չէր, այն աստիճան ան-
ծանօթ նոյն իսկ հայերէնի տար-
րական քերականութեան: Երկար
ժամանակներից ի վեր մոռա-
ցուած գրականութիւնը նորից
ապրելու հնարաւորութիւն էր
ստանում, նորից գրքեր գրել սո-
վորեցին հայերի մէջ: Դպրոց-
ները շատացան, առաջ եկան
գործիչներ, որոնք ահագին ջան-
քեր էին գործ դնում աւերակ-
ները վերանորոգելու, վայրենա-
ցած բարքերը մեղմացնելու, լու-
սաւորութիւն տարածելու համար:

Մենք չը պիտի մոռանանք որ
այս շարժումը կատարւում էր
Հայաստանի պէս մի երկրում,
դարերով քարուքանդ եղած,
դարերով ենթարկուած բարբա-
րոս ազգերի աիրապետութեան:
Վերածնութիւնը կատարւում էր
այն միջոցներով, որոնք մնա-
ցել էին այդ աւերակ երկրում
հին ժամանակներից: Դրսից,

լուսաւոր աշխարհից ոչ մի օգնութիւն չէր հասնում այդ վերածնութեան: Այդ պատճառով էլ XVII դարի այդ շարժումը, ինքն ըստ ինքեան, մի նշանաւոր բան չէր ընդհանուր գրական-կուլտուրական տեսակէտից: Բայց հայ երկրի համար այդ համեմատ գաղափարական գործունէութիւնը շատ մեծ բան էր, ուղղակի մի նոր դարագլուխ էր ցոյց տալիս:

Մի խօսքով դարձեալ Սահակ Մեսրոպեան դպրոցն էր, որ դուրս գալով մոռացութեան գերեզմանից, մի անգամ էլ փրկում էր հային:

Գրական շարժումը, բնականաբար, տպարանի մեծ կարևորութիւնը պիտի զգար: Թէև հայ տպագրութիւնը մինչև այդ չէր տուել հայերին տպագրած գրքերի մի մեծ հարստութիւն, բայց այս մի պատճառ չէր որ նոր փորձեր չը լինէին նրան աւելի

զարգացնելու, աւելի արդիւնա-
ւոր դարձնելու համար:

Ասիայի խորքում տառապող
ժողովուրդը չէր մոռանում որ
Եւրոպայում կայ լուսաւորու-
թեան այդ մեծ գործիքը: Գեո
XV] դարում Կիլիկիայի Ազա-
րիա կաթողիկոսը մարդ ուղար-
կեց Հռոմ և թղթով էլ աղաչեց
պապին որ մի հայերէն Աստուա-
ծաշունչ տաւել տայ: XV]I-ի սկըղ-
բում Էջմիածնի Սրապիոն կա-
թողիկոսը, քաղաքական անա-
սելի թշուառութիւններով շրջա-
պատուած, մտածում էր մարդ ու-
ղարկել Եւրոպա գրքեր տալա-
գրելու համար: Նա չը կարողա-
ցաւ իրագործել այդ միտքը և
կաակ թողեց որ գոնէ իրանից
յետոյ, աւելի նպաստաւոր հան-
գամանքների մէջ, զլուխ բերուի
այդ գործը:

Գրական վերածնութեան գոր-
ծիչները իհարկէ, աւելի լաւ ըմ-

բռնեցին տապարանի նշանակու-
թիւնը: Եւ ահա նրանք ուղար-
կում են Եւրոպա մի շարք մարդ-
կանց, որոնք եռանդով աշխա-
տում են այնտեղ, կուում են
բազմաթիւ արգելքների դէմ, ի-
րանց տանջանքներով զարգաց-
նում են հայ տաղագրական գործը:
Դրանք մեր տաղագրութեան երախ-
տաշատ վաստակաւորներն են:

Առաջին լուրջ փորձը սկսում
է Նոր-Ջուղան: Այդպէս էլ պատ-
շաճում էր նրան իբրեւ մի հա-
րուստ առևտրական գաղթավայ-
րի, որ յարաբերութիւններ ու-
նէր Եւրոպայի հետ:

Ջուղայի առաջնորդը Սաչա-
տուր Կեսարացին էր, գրական
վերաճնութեան ամենաեռանդոտ
գործիչներից մէկը: Նա Ջուղայի
Ամենափրկիչ վանքը դարձրեց
գրական և կրթական մի ծաղ-
կած կենտրոն: Կազմեց այդտեղ
ձեռագիր գրքերի մի մատենա-

դարան և որոշեց տպարան բաց
սնել նոյն վանքում: Գործին
ձեռնարկեց նա մեծ ոգևորու-
թեամբ: Ամեն ինչ կարելի եղաւ
պատրաստել տեղում— թէ տա-
ռեր, թէ մամուլ: Սա մի անօ-
րինակ գործ էր Ասիայում առ-
հասարակ և Պարսկաստանում
մանաւանդ:

1640 թուականին այդ տպա-
րանից լոյս տեսաւ «Հարանց
Վարք» անունով գիրքը, որի յի-
շատակարանը մեր տպագրու-
թեան պարծանքը կարող է հա-
մարուել: Տառերը անկանոն էին,
տպագրութիւնը կոպիտ, անա-
րուեստ: Բայց Պարսկաստանի
խորքում այդ էլ մի հրաշք էր:
Մարդիկ մի ամբողջ տպարան
էին կազմել, առանց տպարան
տեսած լինելու: Երևի ջուղայեցի
վաճառականները, Եւրոպայում
տեսած լինելով այդ արուեստը,
պատմել էին թէ ինչպէս են գըր-

քեր տպւում: Եւ Ամենափրկչի վանքում որքան աշխատանք էին թափել այդ հիմնարկութիւնը գլուխ բերելու համար: Յիշատակարանը պատմում է որ աշխատել են ամենքը—հոգեւորական և աշխարհական, ծեր ու երիտասարդ, քահանայ ու վարդապետ, աշակերտ ու վարպետ: Նոյն իսկ վանքի խոհարարն էլ իր նշանաւոր մասն ունէր այդ միահամուռ, ոգեւորուած աշխատանքի մէջ:

Չը նայած այս բոլորին, Սաչատուր վարդապետը համոզուեց որ առանց Եւրոպայի օգնութեան չէ կարելի շարունակել այս գործը: Տառերը չափազանց տրվեց էին, խոշոր, տպելու արուեստը չէր յաջողւում: Ուստի նա 1639-ին ուղարկեց իր օգնականներից մէկին, Յովհաննէս վարդապետին, Իտալիա:

Այստեղ, այս երկրում էր ծաղ-

կած տպագրութեան գործը, այստեղ էին տպուել հայերէն գրքեր և այստեղ կարելի էր գտնել հմուտ վարպետներ: Բայց այստեղ ամեն բան հեշտ ձեռք բերել չէր կարելի և Յովհաննէս վարդապետը ամբողջ երեք տարի ստիպուած էր մաքառել հզօր արգելքների դէմ, մինչև որ կարողացաւ Հռոմում գտնել մի վարպետ, տանել նրան Լիւթոնօ քաղաքը և այդտեղ պատրաստել տալ մի քանի տառերի նոյնիակ նոտաների մայրեր:

Ամենամեծ արգելքը, որ ծանրանում էր Հայաստանից եկած տպագրիչների դէմ, կաթոլիկ հոգևորականութիւնն էր, որ այդ ժամանակ բռնացած էր գրականութեան և տպագրութեան վրայ: Հռոմում դեռ 1622-ին կաղմակերպուել էր մի ուժեղ կրօնական հիմնարկութիւն, որի անունն էր «Հաւատի Պրօպա-

գանդա»։ Նա աշխարհի բոլոր
կողմերում աշխատում էր տա-
րածել կաթոլիկ կրօնը զանազան
միջոցներով։ Այդ միջոցներից
մեկն էր նրա տպարանը, ուր
շատ լեզուներով, դրանց թւում
և հայերէն լեզուով, գրքեր էին
տպւում։ Պրօպագանդայի համար
ի հարկէ, ձեռնառու չէր որ հա-
յերը իրանց եկեղեցական ու
կրօնական գրքերը տպէին։ Նա
ուզում էր որ ինքը լինի այդ-
պիսի գրքեր տպողն ու տարա-
ծողը և դա կը լինէր ամենա-
յարմար միջոցը որ կաթոլիկ ե-
կեղեցու դաւանքները ընդու-
նուին ամեն տեղ։

Այս էր պատճառը որ շատ
ազդեցիկ Պրօպագանդան ամեն
տեսակ արգելքներ էր ստեղծում
«հերետիկոս» հայերի առջև։ Թէ
որքան մեծ էին այդ արգելքները
և եւրոպա գնացած հայերը ինչ
մեծ տանջանքներով էին կարո-

դանում գործ տեսնել,—այս ցոյց է տալիս նոյն Յովհաննէս վարդապետը, ասելով իր յիշատակարանի մէջ թէ ինքը նման էր մի մարդու, որ պատերազմ է մտնում և արիւնով մի բան ստանում:

Այսպիսի դժուարութեամբ նա կարողանում է տառեր պատրաստել և ուղարկել Ջուղայ: Տպարանը այստեղ մնում է երկար ժամանակ և հրատակութիւններ է անում:

1655 թուականին Էջմիածնի կաթողիկոս է դառնում Յակոբ Ջուղայեցին, մի շինարար, բարեկարգիչ մարդ, Ջուղայի գրական դպրոցի լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկը: Նրա առաջին հոգսերից մէկն է դառնում հայերէն տպագրութիւնը: Եւ այդ նպատակով նա Եւրոպա է ուղարկում Մատթէոս Ծարեցի դպրին:

Սա էլ իր քայլերը ուղղում է

Իտալիա: Բայց այստեղ կաթո-
 լիկ կղերի արգելքներն ու հա-
 լածանքները չեն թոյլ տալիս
 նրան գործ սկսել: Եւ Ծարեցին
 մի գեղեցիկ միտք է անում, այն
 է՝ Իտալիայից դուրս որոնել հայ
 տպագրութեան համար նպաս-
 տաւոր մի միջավայր: Հայ վա-
 ճառականների հիմնած առևտրա-
 կան գաղութներից մէկն էլ
 գտնւում էր Հոլլանդիայի Ամս-
 տերդամ քաղաքում: Այդտեղ
 գնաց Ծարեցին, տպարան հիմ-
 նեց, որ, իրաւ, ազատ էր կա-
 թոլիկ կղերի հակողութիւնից ու
 հալածանքներից: Բայց մի քանի
 գրքեր տպելուց յետոյ Ծարեցին
 մեռաւ, իսկ նրա տպարանն ան-
 ցաւ Աւետիս անունով մի ջու-
 դայեցի վաճառականի: Սա, տես-
 նելով որ իր գործը չէ գրքեր
 հրատարակելը, հրաւիրում է էջ-
 միածնից իր եղբօրը, Ռսկան
 վարդապետին գնալ շարունակել

Ծարեցու սկսածը: Եւ Յակոբ
կաթողիկոսը իսկոյն ուղարկում
է նրան Եւրոպա:

Այսպիսով հանդէս է դալիս
այն մարդը, որ հայերէն տպա-
գրութեան ամենամեծ երախ-
տաւորներից մէկն է:

Ոսկան վարդապետը ծնուել էր
Ջուղայում, բայց կոչւում էր
Երեանցի, անշուշտ այն պատ-
ճառով, որ նրա ծնողները Երե-
ւանցի գաղթականներ էին: Նա
էլ պատկանում էր Ջուղայի
գալրոցին, բայց բաւական չը հա-
մարելով իր ստացած կրթու-
թիւնը, աշակերտեց Էջմիածնում
գտնուող մի կաթողիկ միսիօնե-
րի, սովորեց լատիներէն: Ու-
ղեորուելով Ամստերդամ, (1662
թ.) նա իր ձեռքն առաւ տպա-
գրութեան գործը և ցոյց տուեց
մի արտասովոր հրատարակչական
եռանդ: Նրան է պատկանում
առաջին անգամ հայերէն Աս-

տոււածաշունչ տպագրելու պատիւը:

Բացի դրանից, նա տպագրեց և ուրիշ աչքի ընկնող գրքեր, որոնց մէջ էր ժամանակակից գրող Առաքել Դաւրիժեցու ստուար Պատմագրութիւնը: Սակայն յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով, Ոսկան վարդապետը իր տպարանը փոխադրում է նախ Խտալիա (Լիվոռնո) և ապա Ֆրանսիա (Մարսէլ): Այստեղ նրա գործունէութիւնը ենթարկւում է կաթոլիկ հոգևորականութեան հսկողութեան և սկսում են հալածանքներ, դաւեր ու արգելքներ, որոնց մանրամասնութիւնները այսօր էլ ցոյց են տալիս թէ հոգեկան և նիւթական ինչ տանջանքներ է կրել ծերունի վարդապետը:

Նա իր հետ ունէր հայ աշակերտներ և գործակիցներ, որոնցից կարելի է յիշատակել Կա-

րապետ վարդապետին, Ոսկան
 եղբօրորդի Լեոնեանին և սպա-
 հանցի քահանայ Համազասպեա-
 նին: Վերջինս Ոսկանի չար հրեշ-
 տակը հանդիսացաւ, մատնու-
 թիւններ էր անում: Ոսկանը այս
 արգելքների մէջ կարողացաւ մի
 քանի հրատարակութիւններ էլ
 անել, բայց մշտական հոգսերը,
 ասիացու հալածանքները և մանա-
 ւանդ ընկերի ստոր արարքնե-
 րը, մատնութիւնները սպանեցին
 նրան: Նրա մահից յետոյ գործը
 շարունակեցին նրա աշակերտներն
 ու գործակիցները, բայց հալա-
 ծանքները աւելի ևս սաստկացան,
 Ֆրանսիական կառավարութիւնը
 չուզեց պաշտպանել գրատպու-
 թեան ազատութիւնը, որովհետև
 ամբողջապէս կղերի ազդեցութեան
 տակ էր գտնւում:

Հայ տպագրիչների եռանդը ըս-
 պառուեց Ֆրանսիական դատա-
 րաններում քարշ գալուց, և վերջը

փակուեց Ոսկանի մեծագործ տը-
պարանը (1685 թ.):

Բայց գաղափարը չը մեռաւ: Ար-
դէն կազմուել էր հայ տպագրիչ-
ների մի ընտանիք: Նրա անդամ-
ներից մէկը պատճառ դարձաւ
որ հայ տպագրութիւնը մի նոր,
գեղեցիկ շրջանի մէջ մտնէ:

Դա Մատթէոս Վանանդեցին
էր, Ոսկանի տպարանի գրաշարը:
Մարտէլի տպարանի փակուելուց
յետոյ նա մեծ ջանքեր արաւ շա-
րունակելու հայերէն հրատարա-
կութիւնները, ընկերութիւն կազ-
մեց, ինքը, ինչպէս բաղմամեայ
փորձով հմտութիւն ձեռք բերած
արհեստաւոր, գործի գլուխ առ-
ցաւ: Այդ բանուոր մարդը լցուած
էր գաղափարական վառ վերա-
բերմունքով դէպի հայերէն գիրքը:
14 տարի ծառայել էր Ոսկանի
տպարանում սուանց վարձ ստա-
նալու: Եւ այժմ էլ պատրաստ էր
նոյն անձնագործութեամբ շարու-

հակելու գործը, բայց նրա կազմած ընկերութիւնը, որի անդամներն էին մի քահանայ և մի ջուղայեցի վաճառական, քայքայուեց:

Անգործ մնացած Մատթէոսը վերադարձաւ հայրենիք, Գողթան գաւառը, բայց ոչ թէ իր սիրած գործը իսպառ մոռանալու համար: Գողթան գաւառի առաջնորդն էր նրա մօտիկ ազգական Թովմա եպիսկոպոս Նուրիջանեանը: Մատթէոսը նրան համոզեց թողնել առաջնորդութիւնը, գնալ Եւրոպա՝ մի նոր Ոսկան վարդապետ դառնալու համար: Այդ նրան լիովին աջողուեց: Թովմա եպիսկոպոսը ուղարկեց նրան Ամստերդամ՝ պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Ինքն էլ շուտով ճանապարհուեց նոյն քաղաքը, տանելով իր հետ իր երկու եղբօրորդիներին, Ղուկասին և Միքայէլին, որոնք ուսում էին ստացել Հոռ-

մուսմ և ծանօթ էին եւրոպական
գիտութեան և լեզուներին:

Սկսուեց Ամստերդամի տպա-
գրական երկրորդ շրջանը, որ ա-
ւելի բեղմնաւոր էր և գրական
տեսակէտից աւելի գնահատելի,
քան Ոսկանի շրջանը:

Հայ տպագրիչներին այս ան-
գամ չեն անհանգստացնում նիւ-
թական և բարոյական զրկանք-
ները և նրանք Ոսկանի կրած
տանջանքներին անծանօթ են մը-
նում: Նուրիջանեան ընտանիքը,
Թովմա եպիսկոպոսի ղեկավարու-
թեամբ և Մատթէոսի եռանդուն
գործակցութեամբ, հաստատում է
մի շատ բարեկարգ, տառերով հա-
րուստ տպարան, որ և բազմա-
թիւ հրատարակութիւններ է ա-
նում, սկսած 1695 թուականից:
Դրանց մէջ նշանաւոր է մանա-
ւանդ «Համատարած Աշխարհա-
ցոյց» անունով մեծ քարտէզը, ա-
ռաջինը հայերէն լեզուով: Բայց

Վանանդեցի եպիսկոպոսին էլ վիճակուած էր Ծորեցու, Ոսկան վարդապետի բաղդը: Հասած լինելով խոր ծերութեան, նա մտածում է վերջ դնել իր հրատարակութիւններին և վերադառնալ հայրենիք: Բայց հիւանդանում է և վախճանւում (1710 թ.): Տպարանը շարունակում է այնուհետև էլ գործել Ղուկասի ղեկավարութեամբ և հայ վաճառականների դրամական օժանդակութեամբ, մինչև որ փակւում է 1717 թուականին:

Այսքան ահա բեղմնաւոր էր տպագրական գործունէութիւնը XVII դարի երկրորդ կէսում: Միաժամանակ հայերէն գրքեր հրատարակւում էին և Վենետիկում, Հռոմում: Եւրոպայից, բայց մասնաւորապէս Սմստերդամից նաւերը հազարներով, տասնեակ հազարներով գրքեր էին տեղափոխում Արևելք, ուր նրանք տա-

լրածւում էին հայութեան մէջ:
Այսպէս էր հայ ժողովրդի ճակատազիրը:

Եւ այդ ճակատագրի մէջ միաթարականը միայն գրքերի այդ հարստութիւնը չէր: Վերածնութեան հովեր են սկսուել նոյն դժբախտ ժողովրդի մէջ: Լուսաւորութեան և բարեկարգութեան աւելացումը առաջ է քաշում և քաղաքական գործունէութիւն: Բոլորովին պատահական զուգահէտութիւն չէ, որ հայերէն տպագրութեան զարգացման հետ միասին հայ իրականութեան մէջ երևան է գալիս Իսրայէլ Օրին, որ բարձրացնում է Պարսկական Հայաստանի ազատագրութեան դրօշակը:

Հայկական տպագրութեան զարգացումը այս դարում աւելի մեծ զարկ է ստանում, ընդունելով մըշտական, հաստատուն երևոյթի կերպարանք: Այլ ևս չեն գերակշռում պատահական հատ ք կըտոր հրատարակութիւնները այս կամ այն քաղաքում: Կազմւում են տպագրական կենտրոններ, որոնք միաժամանակ և գրական կենտրոններ են: Այնպէս որ մենք կարող ենք թողնել մասնաւոր հրոյթները և տեսնել գլխաւոր կենտրոնները:

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

Հրատարակութիւնների քանակի և որակի կողմից առաջնութիւնը պատկանում է դարձեալ Իտալիային և յատկապէս Վենետիկին:

Այստեղ գործում են իտալական տպարաններ, որոնք ունէին հայերէն տառեր: Այս տպարաններին էին դիմում հայ հրատարակիչները, որոնք և յատուկ այդ նպատակով ճանապարհորդում էին Վենետիկ: Թարգմանական և ինքնուրոյն հրատարակութիւնները, զանազան տեսակ բովանդակութիւններով, բազմաթիւ են. տպւում են խոշոր հատորներ: Ձեռնարկողները մասնաւոր անհատներ են, որոնք գլուխ են բե-

րում իրանց հրատարակութիւնները վաճառական հայերի տուած նպաստներով:

1713 թուականին վենետիկը շրջապատող փոքրիկ կղզիներից մէկի վրայ, որ հին ժամանակներից կրում էր Ս. Ղազար անունը, հաստատուեց հայ կաթողիկ վարդապետների մի միաբանութիւն, որի հիմնադիրն էր Մխիթար Սեբաստացին և որ հէնց այդ անունով էլ կոչուեց Մխիթարեան Միաբանութիւն: Նա կազմուել էր Կ. Պօլսում 1701 թուին գլխաւորապէս քարոզչական նպատակով, ինչպէս էին միւս կաթողիկ վանական միաբանութիւնները: Հալածանքների և այլ աննպաստ հանգամանքների պատճառով տեղափոխուելով վենետիկ, նորակազմ միաբանութիւնը այստեղ քարոզչական միջոցներին աւելացրեց և գրականութիւնը, որ գնալով աւելի և

աւելի զարգացաւ, բռնեց առաջ-
նակարգ տեղ, յետ մղելով, եր-
կրորդական դարձնելով քարոզ-
չութեան միւս միջոցները, այն է՝
միասօներու թիւնը և դպրոցական
գործունէութիւնը:

Միաբանութիւնը հետզհետէ
դարձաւ գրական մի հիմնարկու-
թիւն, հրատարակչական լայն
նախաձեռնութեամբ և մի կաթո-
լիկ վանքին ներքին գիտնական-
նութեան չափերով:

Երկար ժամանակ նա իր գլը-
քերը տպագրում էր Վենետիկի
խտալական տպարաններում: Ինքը
Մխիթար արքան ձեռնարկեց մի
քանի խոշոր հրատարակութիւն-
ներ: Այսպէս էր նրա մեծադիր
պատկերազարդ «Աստուածաշուն-
չը», բայց մանաւանդ նրա կազ-
մած «Հայկազեան» մեծ բառա-
րանը, որի մէջ առաջին անգամ
հաւաքւում էին հայ լեզուի հա-
րստութիւնները:

Մխիթարի մահից յետոյ գրական գործունէութիւնը ս. Ղազարի կղզում շարունակուեց աւելի մեծ եռանդով: Մխիթարեանները գտնում էին գրական մեկենասաներ, որոնց առատ օժանդակութիւններով տպագրում էին իրանց ինքնուրոյն և թարգմանական աշխատութիւնները: Հայոց լեզուի ուսումնասիրութիւնը հասաւ բարձր աստիճանի և շնորհիւ գլխաւորապէս այդ հանգամանքի՝ Մխիթարեանները ձեռք բերին ամբողջ հայութեան աչքում առաջնակարգ հեղինակութիւն:

Մինչև XVIII դարի վերջերը լոյս տեսած Մխիթարեան հրատարակութիւնների մէջ ամենանշանաւորն է Չամչեանի «Հայոց Պատմութիւնը»,¹ բաղկացած երեք խոշոր հատորներից, որոնք մի ամբողջ դարագլուխ կազմեցին մեր գրականութեան և բարոյական վերածնութեան մէջ: Մխի-

Թարեան գրականութեան ազդեցութիւնը ահագին էր ամբողջ հայութեան վրայ: Կարելի է ասել որ XVIII դարի երկրորդ կէսից մեր ամբողջ գրականութիւնը մտնում է մի երկարատև շրջանի մէջ, որ պէտք է անուանել «Մխիթարեան Դար»:

Ահա ինչ էր անում հայ տպարանը՝ հայ հայրենիքից այնքան հեռու մի տեղ, ինչպիսին է Վենետիկը: Նա արհամարհում էր տարածութիւնները և տիրապետում էր մտքերի վրայ: Եւ Մխիթարեանները, լաւ ըմբռնելով իրանց ահագին հեղինակութեան և տիրապետութեան գաղտնիքը, գրեցին Սմստերդամում Թովմա Վանանդեցու տառերը ու իրանց կղզում բաց արին իրանց սեփական տպարանը:

Վենետիկի այս եռանդուն գործունէութեան դիմաց շատ աննշան էր Հռոմի Պրօպագանդայի

տալարանի գործունէութիւնը, որ
արտայայտուում էր միակողմանի
նեղ կրօնական հրատարակու-
թիւնների մէջ:

2

ԱԽՍՏՐԻԱ

1774-ին ս. Ղազար կղզում ներ-
քին խռովութիւններ սկսուեցին
և Մխիթարեան վարդապետներից
մի քանիսը ոստիկանութեան ձեռ-
քով հեռացուեցին Վենետիկից:
Նրանք կանգ առան Տրիեստ քա-
ղաքում, ուր կար հայ վաճառա-
կանների մի փոքրիկ գաղութ:
Այդտեղ վաճառ շինեցին, աւստրիա-
կան Մարիա-Թերեզա կայսրու-
հույ ստալյան մի շարք արտօնու-
թիւններ, որոնցից մէկն էր տալա-
րան պահելը:

Անջատուած Մխիթարեանները
Տրիեստի իրանց տալարանում

սկսում են գրական մրցակցութիւն ս. Ղազարի հետ: Բայց ներանք աղքատ էին և սակաւաթիւ, ուստի կարողացան փոքր քանակութեամբ հրատարակութիւններ անել:

3

ԹԻԻՐԲԻԱ

Բաղէշի գրական դպրոցի աշակերտներից էր Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը, որի ժամանակ (1715—1741) Կ. Պօլսում վերանորոգուեց տպագրութիւնը և բաւականաչափ առաջադիմութիւն արաւ, որ այնուհետեւ էլ կանգ չառաւ: Գործում էին մի քանի տպարաններ, որոնք մինչև XV]] դարի վերջը տուին բազմաթիւ հրատարակութիւններ, շատերը խոշոր, բազմաթիւ:

Կ. Պօլսից դուրս՝ Զմիւռնիայի

հայ գաղութն է, որ տպագրութեան հիմք է դնում, բայց դեռ առանձին աչքի ընկնող դեր չէ կատարում հրատարակչական գործի մէջ:

4

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

Նոր-Ջուղան միշտ արտօնուած ապահով դրութեան մէջ չը մնաց: Շահ-Աբբասի ժառանգները կեղեքում էին վաճառականներին, իսկ XVIII դարի առաջին քառորդում այդ հռչակաւոր առևտրական գաղութը ահագին աւերանքների մատնուեց աւդանների արշաւանքի ժամանակ: Աղքատացաւ Ջուղան, նրա խիզախ վաճառականներից շատերը անցան Հնդկաստան, ուր գաղութներ հաստատեցին զանազան կողմերում և սկսեցին հարստանալ:

Այդտեղ էլ, այդքան հեռաւոր մի տեղ, ջուղայեցի վաճառականները շարունակեցին առաջնակարգ դեր խաղալ հայ կեանքի մէջ: Նրանք օգնում էին իրանց հեռաւոր հայրենիքին և միաժամանակ իրանց մէջ էլ զարգացնում էին կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւնները:

1770 թուականին այդ վաճառականներից մէկը, Յակոբ Շահամիրեան, Մազրաս քաղաքում բաց է անում տպարան և հրատարակում է մի քանի ինքնուրոյն հեղինակութիւններ, որոնք մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի բոլորովին նոր երևոյթ են կազմում:

Շահամիրեանի տպարանի փակուեկուց յետոյ Մազրասի հայ քահանայ Յարութիւն Շմաւոնեանը 1789-ին հիմնում է նոր տպարան, որ պահպանում է իր գոյութիւնը մինչև XIX դարի

քսանական թուականները: Շմա-
ւոնեանի կատարած բոլոր գոր-
ծերից ամենանշանաւորն այն է,
որ նա առաջին հայերէն պարբե-
րական հրատարակութեան, այն
է՝ «Ազդարար» ամսագրի հիմնա-
դիրն ու խմբագիրը հանդիսա-
ցաւ (1794):

5

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Իր սկզբնաւորութիւնից ի վեր
հայկական տպագրութիւնը ոչ մի
փորձ չէր արել հայ հայրենիքում
հաստատուելու: Պատճառները
բացատրեցինք վերևում:

Բայց ահա XVIII դարի եր-
կրորդ կէսում տեղի է ունենում
այդպիսի մի փորձ: 1763 թուին
Էջմիածնում կաթողիկոս դարձաւ
Սիմէօն Երևանցին, մի շատ գոր-

ծունեայ հոգևորական, որ բազմատեսակ բարեկարգութիւններ մտցրեց Էջմիածնի կառավարութեան մէջ:

Սիմէօնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց և տպագրական գործի վրայ: Հնդկահայ վաճառականների տուած գումարներով նա Էջմիածնում հիմնեց ոչ միայն տպարան, այլ որ աւելի զարմանալին է, նաև թղթի գործարան, որի համար նա յատուկ վարպետներ բերել տուեց Եւրոպայից:

Անկասկած, Սիմէօնը, ձեռնարկելով այդ երկու նշանաւոր հիմնարկութիւններին, նպատակ ունէր նաև դիմադրել կաթոլիկ Մխիթարեանների գրական խիստ ազդեցութեան: Սակայն Էջմիածինը թէ քաղաքական հանգամանքների և թէ իր կրթական պատրաստութեան շնորհիւ այնպիսի մի միջավայր չէր, որ կա-

ըողանար այդպիսի մի մրցութիւն
առաջ տանել: Թղթի գործարանը
երկար գոյութիւն չունեցաւ: Իսկ
տպարանը թէ Սիմէօնի և թէ
նրա յաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսի
օրով կարողացաւ մի քանի
հրատարակութիւններ անել, ու
րոնց մէջ փոքր ի շատէ աչքի
ընկնողը Սիմէօնի շարադրութիւն-
ներն են:

6

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ

Նոյն Սիմէօն կաթողիկոսի ժա-
մանակներից առանձին կարևոր
նշանակութիւն է ցտանու մ Ռու-
սաստանի սահմաններում ապրող
հայութիւնը, որի առաջնորդ է
նշանակում Սիմէօնը իր աշակերտ
Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղու-
թեանին:

Ամենահին գաղթականութիւնը

Ռուսաստանում Աստրախանի հայութիւնն էր: Նրան XVIII դարում աւելանում են մի շարք նորերը՝ Մոզդոկ, Ազով, Նոր-Նախիջևան և այլն. հայ գաղութներ են հաստատւում և Մոսկուայում ու Պետերբուրգում:

1780-ական թուականների սկզբում, ջուղայեցի մի հայ վաճառական, Գրիգոր Խալիբարեան անունով, գնում է Ամստերդամում հայերէն տառեր և տանելով Պետերբուրգ, բաց է անում այստեղ տպարան: Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը եռանդուն աջակցութիւն է ցոյց տալիս նրան և տպարանը հետզհետէ բաց է թողնում մի շարք հրատարակութիւններ: 1789-ին, երբ Խալիբարեանը այլևս անկարող է լինում շարունակել իր գործը, Արղութեանը գնում է նրա տպարանը և տեղափոխում է Ս. Խաչ վանքը, որ նա շինել էր Նոր-Նախի-

ջևանի մօտ, բայց անելով այդ-
տեղ և դպրոց:

Արդութեանին էլ ղեկավարում
էր նոյն ձգտումը—մրցել Մխի-
թարեանների դէմ, դարձնելով Ս.
Խաչ վանքը մի նոր Ս. Ղազարի
կղզի: Բայց այստեղ էլ, իհարկէ
չէ յաջողում և չէր էլ յաջողուի
մի այդպիսի մրցութիւն: Ս. Խաչ
վանքի տպարանը գործում է մին-
չև 1794 թուականը. հրատարա-
կում է մի շարք գրքեր:

Այնուհետև տպարանը փոխա-
դրուած է Աստրախան: Առաջին
տպարանն է նա Աստրախանում,
տպագրում է մի քանի հայերէն
և ռուսերէն գրքեր և իր գոյու-
թիւնը պահպանում է մինչև XIX
դարի քսանական թուականների
վերջը:

Դ.

XIX եՒ XX ԴԱՐԵՐ

Որքան և մեծ էին նախորդ երեք դարերում գործադրուած ջանքերը, որքան և եռանդոտ ու անձնուերաց էին հայ տպագրիչները, բայց այդ երկար ժամանակամիջոցում տպագրուած գրքերի թիւը, այնուամենայնիւ, մեծ չէր: Ամենաշատը գուցէ մի 600 կտոր: Երեք դարերի գործերով չէր կարելի, ուրեմն, և մի համեստ գրադարան կազմել:

Այդքան գրքերի մեծագոյն մասը վերաբերում է տասնևութերորդ դարին, մանաւանդ նրա երկրորդ կէսին: Հայ տպագրութեան իսկական զարգացումը, հայ գրականութեան իսկական մեծ ծաւալումը XIX դարի գործն է:

Զարգանում է կեանքը, զարգանում են հաղորդակցութեան միջոցները, շարժումներ են առաջանում հայ ժողովրդի մէջ, և տըպագրական մամուլը գործում է տենդային եռանդով։ Ստեղծւում է իսկական գրականութիւնը։ Տըպագրական կենտրոնները աւելի ևս բազմանում են, աւելի երկարատե գործունէութիւն են հաստատում։ Մինչև մեր օրերը կատարուած վիթխարի գործի մասին գէթ հարեանցի հասկացողութիւն կազմելու համար՝ մեզ մնում է դարձեալ յիշատակել դըլխաւոր կենտրոնները միայն։

1

ԻՏԱԼԻԱ

Դարի սկզբից առաջաւոր, անմրցակից տեղը հայ տպագրութեան մէջ դարձեալ պատկանում

է այն քաղաքին, ուր նա սկիզբ
էր առել, այսինքն Վենետիկին:
Մխիթարեան Միաբանութիւնն է
այդ գործի միակ տէրը և նրա
տպարանն է, որ դեռ տիրապե-
տում է ամբողջ հայութեան վրայ:
Հրատարակում են խոշոր, բազ-
մահատոր գրքեր, արդիւնք հսկա-
յական աշխատասիրութեան:
Թարգմանականից աւելի ինքնու-
րոյնն է տիրապետում:

Մխիթարեանները, լաւ զգալով
որ մենաշնորհը իրանց է պատ-
կանում, աշխատում էին, որքան
այս թոյլատրուած կարող է լինել
մի կաթոլիկ վանքի, բազմակող-
մանի դարձնել իրանց հրատա-
րակութիւնները, որպէս զի բա-
ւարարութիւն տուած լինեն կեան-
քի բոլոր պահանջներին: Վենե-
տիկում է որ հրատարակուել է
սկսում երկրորդ հայերէն պար-
բերականը—«Դիտակ Բիւզան-
դեան» անունով: Հրատարակում

է երկհատոր «Հայկազեան նոր
Բառգիրքը», հայ տպագրութեան
փառքն ու պարծանքը: Գրակա-
նութեան այլ և այլ ճիւղերի մէջ
—կրօնական, գիտական, դաս-
տիարակչական, գեղարուեստա-
կան—հանդէս են գալիս հայ
ազգի պատկառանքը վաստակած
անուաներ — Ինճիճեան, Ագոնց,
Գաբրիէլեան, Աւգերեան, Թով-
մաճան, Բագրատունի, Հիւրմիւզ,
Ալիշան, Քաջունի և այլն, և այլն:
1843-ից սկսւում է «Բազմավէպ»
ամսաթերթի հրատարակութիւնը,
որ շարունակւում է մինչև այսօր:
Անհնարին է նոյն իսկ մի մօտա-
ւոր աղօտ հաշիւ տալ գրական
այն բոլոր երևոյթների մասին,
որ հանդէս է բերել ս. Ղազարի
մամուլը մինչև այսօր:

Այսքան մեծագործ մի տպա-
րան արժանապէս գնահատուել է,
վարձատրուելով զանազան եւրո-
պական ցուցահանդէսներում:

Մինչև 60-ական թվականները Մխիթարեան տպարանը գործ էր անում միատեսակ, հին ձևի տառեր: Այնուհետև նա իւրացրեց ուրիշ տեղերում (գլխաւորապէս Պարիզում) պատրաստուած տառերի նորաձևութիւնը: Իսկ վերջին տարիներս նա իր սեփական, շատ հաճելի նորաձևութիւնն է մտցրել տառերի մէջ:

«Մխիթարեան Դարը», այսինքնս. Ղազարի համատարած գրական ազդեցութիւնը սկսեց թուլանալ 1850—1860-ական թուականներից, երբ մեզանում զարգացաւ աշխարհիկ դաստիարակութիւնը, բերելով իր հետ և համապատասխան գրականութեան պահանջ: Ներկայումսս. Ղազարի վանքը իր անցեալովն է ապրում և արդէն չափազանց համեստ տեղ է բռնում հայ գրականութեան մէջ:

2

ԱԽՍՏՐԻԱ

Տրիեստի Մխիթարեան միաբանութիւնը, Նապօլէօնի արշաւանքների հետեանքով, ստիպուած եղաւ 1811-ին տեղափոխւել Վիէննայ մայրաքաղաքը, տանելով իր հետ իր տպարանը:

Այս տպարանն էլ շատ նշանաւոր դեր է կատարել մեր կեանքի մէջ իր հրատարակութիւններով, որոնք թէև Վենետիկի հրատարակութիւնների չափ բազմաթիւ ու բազմակողմանի չեն, ինչպէս և նրանց պէս շատ տարածուած չեն եղել, բայց ուրիշ ուղղութիւն, ուրիշ դպրոց են ներկայացնում, մնալով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ, դարձեալ

Մխիթարեան, այսինքն վանական:

Վիէննայի տպարանական գործերից կը յիշատակենք «Եւրոպա» լրագիրը և «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագիրը, որ այժմ էլ հրատարակուում է: Նշանաւոր է նաև վիէննացիների հրատարակած մեծ Երկրագունդը: Գրական աշխատութիւններով և տպարանական գործունէութեամբ անուն են հանել Գաթրճեան, Այտընեան, նորերից՝ Տաշեան, որի «Յուլյակ Չեռագրաց» խոշոր աշխատութիւնը Վիէննայի տպարանի գլուխ գործոցը կարող է համարուել:

Վիէննական տպարանի մի խոշոր գործն էլ այն է, որ նա տառեր է հայթայթել բազմաթիւ հայ տպարանների թէ թիւրքիայում, թէ Ռուսաստանում և թէ Եւրոպայում, նոյն իսկ և Ամերիկայում: Այսօր էլ այդ տառերից

շատերը դեռ գործածական են։
Բայց պէտք է ասել որ վիէննա-
ցիները միևնոյն ժամանակ շատ
պահպանողական են տառերի ձևի
կողմից։ Այսօր էլ նրանք գործ
են ածուժ և այնպիսի տառեր,
որոնց մայրերը դեռ Տրիեստի
ժամանակներին են պատկանում։

3

ՖՐԱՆՍԻԱ

Վենետիկից և Վիէննայից յետոյ
հայ տպագրութեան պատմու-
թեան մէջ նշանաւոր տեղ բռն-
ում է Ֆրանսիայի և առհասա-
րակ ամբողջ աշխարհի մայրա-
քաղաք Պարիզը եթէ ոչ իր տը-
տագրած գրքերի քանակով և ո-
րակով, գոնէ այն խոշոր, անգնա-
հատելի բարեկարգութիւններով,
որ նա մտցրեց հայ տառերի ձե-
ւերի մէջ։

Դեռ դարի սկզբից մենք տեսնում ենք Պարիզի մէջ մի երկար շարք հայերէն հրատարակութիւններ, որոնք տպագրւում են գրկ-խաւորապէս պետական բազմալեզուեան տպարանում: Աշխատողներն են թէ հայեր և թէ ֆրանսիացի հայագէտներ:

Իսկ 1850-ական թուականներին սկսւում է մի ամբողջ եռանդուն շարժում: Այդտեղ, Պարիզում է Մուրադեան վարժարանը, այդտեղ, ֆրանսիական բարձրագոյն դպրոցներում են ուսում ստանում թիւրքահայ երիտասարդները: Մուրադեան վարժարանի ուսուցիչներից երեքը, Մըխիթարեան վարդապետներ՝ Սարգիս Թէոդորեան, Գաբրիէլ Այվազեան և Ամբրոսիոս Գալֆայեան միաժամանակ հիմք են դնում գրական-հրատարակչական գործունէութեան: Նրանց գործակից է հանդիսանում մի թիւրքահայ,

Ճանիկ Արամեանը, տաղանդաւոր,
 հռանդոտ մի արհեստաւոր (սկըզ-
 բում դերձակ), որ նուիրւում է
 տպարանական գործին և ցոյց է
 տալիս նրա մէջ նուրբ ճաշակ,
 գեղեցկագիտութեան մեծ պաշար:

Արամեանն արդէն փորագրել
 էր տուել հայերէն նոր տեսակի
 տառեր զանազան մեծութիւն-
 ների: Դրանք ձևով շատ չէին
 տարբերւում տպագրական այն
 տառերից, որոնք գործածութեան
 մէջ էին մեզանում սկզբից և եթ...
 Ֆրանսիական նուրբ և քնքոյշ
 ճաշակը տուել էր այդ տառերին
 գեղեցիկ, համաչափ տեսք, բայց
 որ գլխաւորն է՝ փոխել գեղեցկա-
 ցրել էր մեր հին անճոռնի գըլ-
 խատառերը: Ստեղծագործող ե-
 րևակայութիւնը թիւրքահայ ար-
 հեստաւորին և նրա ցուցմունք-
 ներով գործող ֆրանսիացի փո-
 րագրիչներին թիւադրել էր տա-
 ուրի մի բազմազանութիւն, որ

ամբողջ մի ճոխութիւն էր մըտ-
ցնում հայ տպագրութեան մէջ:

Այդ բարեկարգութեամբ մինոր
դարագլուխ է ստեղծւում մեր
տպագրութեան մէջ: Մինչև այդ
գոյութիւն ունէր տառերի աւան-
դական մի ձև, որ թէև արտա-
յայտում էր զանազանութիւն
ներկայացնող փոփոխութիւններ,
բայց իր հիմնական բնաւորու-
թեամբ մի էր և անփոփոխ: Ճա-
նիկ Արամեանի գործունէութիւ-
նը վերջ է դնում հնութեան, ա-
ւանդականին և սկսւում է նորը,
ճոխագոյնը: Այդ կողմից նրա պէս
մի ուրիշ մեծ գործիչ չէ ճանա-
չում մեր տպագրութիւնը:

Վերոյիշեալ երեք վարդապետ-
ները նոյնպէս նորատեսակ տա-
ռեր են գծագրում և փորագրել
տալիս, աշխատելով բոլորովին
նոր սկզբունք իրականացնել, այն
է՝ տառերը ուղղաձիգ են, ոչ թե-
քուած, աւելի կոլոր ձև ստացած,

նմանուելով իրանց ծագւորութիւններով լատինական տառերին: Պարիզեան այս գեղեցիկ վերանորոգութիւնը ընդ միշտ վռնդում է հայ տպարանից գրաշարներին այնքան դժուարութիւններ պատճառող պոչաւոր տառերը, ծոցագրերը, կոտրուող տառերը: Այլ ևս հայ տպագրութիւնը եւրոպական ազգերի տպագրութեան աստիճանից ցած չէ: Նա ունի տառերի մի ճոխ բազմազանութիւն, սկսած ամենափոքրից (տպարանական լեզուով՝ նօնպարէյլ) մինչև շատ խոշորները և ամենքը գեղեցիկ, նուրբ:

Այսօր էլ մեր տպարաններում ճանիկեանի և երեք վարդապետների տառերն են տիրապետում: Այդ ժամանակներից յետոյ փորձեր շատ են եղել նոր նոր ձևեր հնարելու, բայց ոչ ոք չէ կարողացել գերազանցել Պարիզեան ձևերը:

Արամեանի տպարանը Պարիզում գործել է 1854 — 1861 թուականները: Եօթը-ութ տարիների ընթացքում այդտեղ կենտրոնացած էր մի եռանդուն գործունէութիւն, որ տալիս էր պարբերական հրատարակութիւններ, մեծ ու փոքրիկ գրքեր, որոնք այսօր էլ հայ տպագրութեան գերազանց գեղեցկութիւնն են ներկայացնում: Գուցէ միայն Վենետիկը կարողացած լինի մրցակից հանդիսանալ այդ տպագրութիւնների վերաբերմամբ, այն էլ այն պատճառով, որ նա ձեռք բերեց Պարիզեան տառերից մի քանի տեսակներ և սկսեց նրանցով տպագրութիւններ անել:

1861 թուին Ճանիկ Արամեանը իր տպարանը տեղափոխեց Մարսէլ, բայց այդտեղ երկար չըմնաց և տարաւ իր ամբողջ գործը Կ. Պօլիս, ուր մինչև իր մահը (1879) և այնուհետև էլ մինչև վերջին

ժամանակներս նրա տպարանը առաջինն էր, և նրա տառերը դուրս մղեցին բոլոր ուրիշ տեսակ տառերը: Այսօր ամբողջ Կ. Պօլիսը Արամեան տառեր է (անշան բացառութեամբ) գործածում:

Արամեանից յետոյ Պարիզում տպարան բաց արաւ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը: Նրա հեռանալուց յետոյ դադարում է հայերէն տպագրութիւնը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի մէջ մինչև 1890-ական թուականների կէսը: Այս ժամանակները հայկական ահռելի կոտորածներից փախած հայ մտաւորականներից շատերը հաստատուեցին Պարիզում և վերանորոգեցին հայ տպագրութիւնը, բայց, իհարկէ, ոչ նախկին (Արամեանի ժամանակի) փայլով: Հրատարակեցին ամսագիրներ (Կ. Բասմաջեանի «Բանասէր», Ա. Զօպանեանի «Անահիտ», «Համալ-

սարան» և այլն, գրքեր: Ներկայումս հայերէն հրատարակութիւններով Պարիզում զբաղւում է միայն Արշակ Զօպանեանը:

Ֆրանսիայի Մարսէլ քաղաքն էլ, որ իբրև խոշոր առևտրական կենտրոն, նշանաւոր դեր է կատարել հայ վաճառականների համար, իր տեղն ունի նաև XIX դարի մեր տպագրութեան մէջ: 1885 թուականից այդտեղ հաստատուեց թիւրքահայ յայտնի գործիչ և գրող Մկրտիչ Փորթուզալեանը և հիմնեց իր «Արմէնիա» թերթը, որ այսօր էլ գոյութիւն ունի և որ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ գրաւում է արժանաւոր տեղ իր կատարած դերով:

4

ԹԻԻՐՔԻԱ

XVIII դարում Կ. Պօլսի մէջ բացուած տպարաններից մի երկուսը գործում էին և XIX դարի առաջին տասնամեակներում: Սակայն գրականութիւնը համարեա ոչնչով չէ տարբերւում նախընթաց դարի գրականութիւնից՝ մինչև քառասնական թուականները:

Այդ ժամանակից Կ. Պօլիսը սկսում է կերպարանափոխուել: Թիւրքական հին բռնակալութիւնը թուլանում է, ընդունում է եւրոպական մի քանի սկզբունքների կիրառութիւնը: Այդ ժամանակներն էլ (1833—1855) սկիզբ է առնում և առաջանում է Կ. Պօլսի հայոց մամուլը («Լրոյ Գիր», «Ազատարար Բիւզանդեան», «Ազատաբեր», «Սուրհանդակ» Կ.

Պօլսոյ», «Հայաստան», «Մասիս», «Նոյեան Աղաւնի» և այլն): Վերանորոգութեան պահանջը զգալի է թէ պետական կազմակերպութեան և թէ հասարակական առաջաւոր խաւերի մէջ:

Հայկական կեանքը եռուն շարժումների ասպարէզ է դառնում: Եւրոպական կրթութեան հետ նոր սերունդ է առաջանում: Գրականութիւնը, նոր, աշխարհիկ սկզբունքների վրայ է հաստատւում: Զարգանում է լրագրութիւնը: Հրապարակական խօսքի անհրաժեշտութիւնը զգացուած է այնպիսի մեծ չափերով, ինչպէս ոչ մի ուրիշ հայաբնակ վայրում: Ղրիմի պատերազմից յետոյ քաղաքական շարժումները թիւրքիայի մէջ աւելի ընդարձակւում են և նոյն իսկ խրախուսւում թիւրք կառավարութեան կողմից: Հայերի մէջ սկսւում է այն մեծ շարժումը, որ ստեղծւում է թիւրքահա-

յերի ազգային Սահմանադրու-
թիւնը:

Այս բոլոր հանգամանքները
դարձնում են Կ. Պօլիսը մի մեծ
և չափազանց կարևոր կենտրոն, որ
թէև հայութեան համար մի գաղ-
թավայր է, բայց կենտրոնացնում
է իր մէջ ամբողջ թիւրքահայու-
թեան միտքն ու կուլտուրական-
քաղաքական շահերը: Այս դիր-
քին համեմատ էլ տպագրութիւնը
գնալով ընդարձակ չափեր է ըն-
դունում: Կայ մի ժամանակ, և
այս 60-ական և 70-ական թուա-
կանների շրջանն է, երբ Կ. Պօլ-
սի հետ մրցել չէ կարող հայա-
բնակ և ոչ մի վայր, մանաւանդ
պարբերական մամուլի կողմից:

Քաղաքական շարժումները զար-
գացնում են հայրենասիրութեան
գաղափարը, հասցնելով նրան ա-
մենաբարձր աստիճանի, ազգա-
մոլութեան: Բանաստեղծութիւնը
համարեա միայն այս շեշտերով

է ապրում, եթէ չը հաշւենք Պէ-
շիկթաշլեանի և Դուրեանի քնա-
ւերգութիւնները, թատերագրու-
թիւնն ու վիպագրութիւնը թոյլ
են, չեն տալիս աչքի ընկնող գոր-
ծեր:

Իրանց գործունէութեամբ ա-
նուն ստացած տպարաններ են
Արապեան, Միւհենտիսեան, Արա-
մեան (որ, ինչպէս տեսանք, մի
ամբողջ յեղափոխութիւն է մտցը-
նում մեր տպագրական գործի
մէջ), Գաֆաֆեան, Քիւրքճեան,
Պօյաճեան:

Ութսունական թուականներից
գրական շարժումն ընդունում է
նոր ուղղութիւն: Առաջանում է
և զարգանում իրապաշտ դպրոցը
վիպագրութեան մէջ (Արփիա-
րեան, Զոհրապ, Հրանդ, Բաշա-
լեան, Կամսարական), տրամա-
գրութիւնների բանաստեղծութիւ-
նը մի շարք երիտասարդ գրողնե-
րի անուններ է յայտնի դար-

ձնուժ (Զօպանեան և ուրիշները)։ Պարբերական մամուլը ներկայանում է մեծ օրաթերթերի կերպարանքով («Արեւիք», «Մասիս», «Հայրենիք»)։

Սակայն այդ գրական կենդանութիւնը հազիւ մի 10—15 տարի տևելուց յետոյ, խեղդուեց Արդիւլ-Համիդի գազանային բռնակալութեան ճանկերում։ Դաժան հալածանքների ենթարկուեց միտքը։ Գրողներից շատերը փախան, մամուլի և գրականութեան համար սկսուեց մի անկում, մի ողորմելի, նոյն իսկ անպատիւ կացութիւն, որ շարունակուեց մինչև 1908 թուականը, երբ ընկաւ Համիդի բռնակալութիւնը և յայտարարուեց մամուլի ազատութիւն։

Կ. Պօլսի հայ տպարանները նորից տենդային գործունէութիւն սկսեցին։ Պարբերական հրատարակութիւնները իրար ետևից բըս-

նում էին սունկի արագութեամբ,
 գրքերը, բրօշիւրները հրապարակ
 էին թափւում մեծ առատու-
 թեամբ: Նոյն իսկ յեղափոխական
 կուսակցութիւնները հիմնեցին
 իրանց օրգանները, որոնք ներ-
 կայումս ամենից ազդեցիկներն
 են թիւրքիայում: Բայց չէ կա-
 բելի ասել թէ շատ զարգացաւ և
 գեղեցիկ գրականութիւնը: Նախ-
 կին շրջանում անուն հանած հե-
 ղինականների անունների վրայ
 (Սիպիլ, Զապէլ, Զարգարեան)
 քիչ անուններ աւելացան: Քա-
 ղաքական կեանքն է, որ սահմա-
 նադրական թիւրքիայում կլանում
 է միւս բոլոր մտաւոր շահերը:

Համիդեան շրջանում Կ. Պօլսի
 հայ տպարանների մէջ յայտնի
 անուն ստացան Մատթէոսեան,
 Պէրպէրեան, Տէր-Ներսիսեան և
 ուրիշները:

կ. Պօլսից դուրս հայ տպարանական ամենանշանաւոր կենտրոնն է Զմիւռնիսն:

1830-ական թուականների վերջերում այդտեղ հաստատուած ամերիկացի բողոքական միսիոներները բաց են անում տպարան, սկսում են հրատարակել «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» անունով պարբերական հանդէսը աշխարհաբար լեզուով: Հանդէսը մի քանի տարի գոյութիւն պահպանեց: Բայց միսիոներները այնուհետեւ էլ շարունակեցին իրանց գրական գործունէութիւնը և հրատարակեցին կրօնական բարոյագիտական գրուածքների մի մեծ բազմութիւն, համարեա բացառապէս թարգմանական:

Զմիւռնիայի հայ մտաւորականութիւնը խմբուած էր տեղային Մեսրոպեան վարժարանի շուրջը: Նա էլ սկսում է գործել և 1840 թուականից սկսում է հրատարա-

կել «Արշալոյս Արարատեան» թերթը (խմբագիր Ղուկաս Պալտազարեան), որին վիճակուած էր մի բացառիկ դեր կատարել մեր մամուլի պատմութեան մէջ: Չը նայած իր փոքր դիրքին, նա, հրատարակուելով շաբաթը մի անգամ, թղթեցիկ դեր ստացաւ իբրեւ լուրջ և լաւատեղեակ հրատարակութիւն, որ տեղեկութիւններ էր տալիս ամեն տեղ ցրուած հայերի և մասնաւորապէս Հընդ-կաստանի հայերի կեանքից: Լրագիրը հրատարակուեց և իր խմբագրի մահից յետոյ էլ, մինչև 1886 թուականը:

1860-ական թուականներին շարժումները մեծ ոգևորութիւն են առաջացնում և Զմիւռնիայի փոքրութիւ հայ գաղութի մէջ: Հրատարակում են մի շարք պարբերականներ, որոնց մէջ երիտասարդ գրողները մեծ աշխոյժով քարո-

զում են առաջադիմութիւն, եւ
բողականութիւն:

Բայց Զմիւռնիայի գրական
շարժման սիրտը Տէտէեան վա-
ճառական եղբայրների հիմնած
տպարանն էր: Տէտէեանները հան-
դիսացան տպարանատէր-հրա-
տարակիչներ՝ եւրոպական մըտ-
քով, միակ օրինակը հայերի մէջ,
որ այլևս չը կրկնուեց մինչև
այսօր:

Նրանք սկսեցին մեծածախս,
բազմահատոր հրատարակութիւն-
ներ, համարեա բացառապէս
թարգմանութիւններ եւրոպական
վիպագրութեան (գլխաւորապէս,
իհարկէ, Փրանսիականի) այն ժա-
մանակուայ գլուխ գործոցների:
Այս կողմից զարմանալի մեծ է
այդ նշանաւոր հրատարակիչների
կատարած դերը մեր գրականու-
թեան պատմութեան մէջ: Տէտէ-
եան հրատարակութիւնները մեծ
տարածում ստացան, ընթերցա-

նութեան սէրը զարգացրին, գրական-գիղարուեստական ճաշակ ստեղծեցին և այսօր էլ մեր գրա-դարանների մէջ իրանց պատկառելի տեղն ունին: Եթէ Կ. Պօլիսը մրցակից չունէր իր պարբերական մամուլի և գրականութեան ոչ-գիղարուեստական ճիւղին վերաբերող հրատարակութիւններով, Ջմիւռնիան էլ, շնորհիւ Տէտեհանների, բոլորովին անմրցակից էր ընթերցանութեան գրքերի, վէպերի կողմից:

Եւ որ զարմանալին է, այսքան մեծ գործ կատարած տպարանը, արհեստի տեսակէտից, բաւական խեղճ բան էր: Տպագրութիւններ կատարում էր ձեռքի մամուլի միջոցով, աղքատ էր տառերի կողմից, խեղճ ու անարուեստ էր:

Ջմիւռնիայի գրական շրջանը տուել է այնպիսի հմուտ թարգմանիչներ, ինչպէս են Զիլինկա-

րեան, Նուպարեան, Մամուրեան:
Վերջինս միայն շնորհալի թարգ-
մանիչ չէր, այլ և տաղանդաւոր
հրապարակախօս և առհասարակ
վերին աստիճանի բեղմնաւոր գրա-
կան գործիչ: Մեր պարբերական
մամուլի պատմութեան մէջ պա-
տուաւոր տեղ է բռնում նրա
«Արեւելեան Մամուլ» ամսագիրը,
որ հիմնուեց 1872-ին և շարու-
նակուեց մինչև 1909 թուականը:
Մամուրեանը տպարանատէր էլ
էր:

1908 թ. թիւրքական յեղափո-
խութիւնը Զմիւռնիայում էլ տպա-
րանական գործի կենդանութիւն
առաջացրեց: Հրատարակւում են
թերթեր («Դաշինք», «Աշխա-
տանք»): Ներկայումս այստեղ
լոյս է տեսնում «Հայ Գրակա-
նութիւն» անունով մի գուտ
գրական հանդէս:

50-ական թուականների եռանդուն շարժումները հրաշքի նման մի երևոյթ առաջացրին և հայ հայրենիքի խորքերում: Թիւրքաց Հայաստանի հողը տպարանական մամուլ չէր տեսել Գուտենբերգից ի վեր: 50-ական թուականների երկրորդ կեսին էր որ Մկրտտիչ Խրիմեան վարդապետը (Հայրիկ) Կ. Պօլսից մի փոքրիկ տպարան տարաւ Վարսազայ վանքը, ուր հրատարակում էր «Արծիւ Վասպուրականի» անունով տետրակներ ամսէ ամիս: Հասկանալի է թէ այդպիսի մի տեղում որքան խեղճ ու կրակ բան պիտի լինէր տպագրութիւնը:

Բայց և այնպէս, տպարանը մի ամբողջ փայլուն շերտ բաց արաւ գաւառական մութ իրականութեան մէջ: Նրա մի փոքրիկ բաժինն էլ տեղափոխուեց Մուշի ս. Նարսապետ վանքը, ուր սկսեց հրատարակուել «Արծուիկ Տա-

րօնոյ» թերթը: Երկու պարբերականներն էլ գալառների թշուառ, հարստահարուած ազգաբնակու-
թեան բերանը դարձան: Նրոնք
առաջին աղաղակներ էին, որ
լսուում էին հայ երկրի խորքերից
և ուշադրութիւն էին հրաւիրում
ժողովրդի ողբալի դրութեան վը-
րայ:

«Արծիւ Վասպուրականի» ամ-
սագրի դադարումից յետոյ էլ
Վարազի տպարանը մի ժամանակ
գործում էր Վանում: Տպեց մի
քանի գրքեր, որոնք շատ ուշա-
գրաւ են և կարող են գալառա-
կան գրականութեան նախահայրն
անուանուել:

Այսքան սքանչելագործ էր
տպարանը: Գրականութիւն ստեղ-
ծում էր նոյն իսկ այնպիսի խուլ
անկիւններում, ուր մինչև նրա
երեւան գալը մահուան լռութիւն
էր տիրում:

Քառասնական թուականներին տպարան է բացուած և Նրուսաադէմի հայոց վանքում: Նա հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական և կրօնական գրքեր և լաւ անուն է հանում այդ ասպարէզում:

Գրական գործունէութիւնը աւելի եռանդուն բնաւորութիւն ստանում է Նսայի պատրիարքի ժամանակ (1864—1885): 1869-ից Միաբանութիւնը սկսեց հրատարակել իր ամսագիրը՝ «Սիօն» անունով, որ 7 տարի շարունակուեց: Հրատարակութիւնները կրօնական բովանդակութեամբ էին, բայց նրանցից շատերը լուրջ ձեռնարկութիւններ են: Տպարանական գործին պատիւ բերող հրատարակութիւն է «Համաբարբառը»:

Ներկայումս տպագրութիւնը Նրուսաադէմում միանգամայն ընկած է:

Գրական մի վանք էլ Կ. Պօլսի մօտերքում է գտնւում—Արմաշ, վաթսուհակա՛ն թուականների երկրորդ կէսից այդտեղ սկսում են հրատարակել «Յոյս» անունով ամսագիրը, բաւական հետաքրքրական բովանդակութեամբ. նրա մէջ տպւած թարգմանական մի քանի վէպեր լոյս են տեսնում առանձին հրատարակութեամբ:

1908 թուականի յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն տուեց որ թիւրքահայ գաւառը իր ձայնն ունենայ երկրի ընդհանուր քաղաքականութեան մէջ: Եւ այսպիսի իրաւունք ստացած մի ժողովուրդ ամենից առաջ, իհարկէ, տպագրական մամուլի կարիք պիտի զգար: Հետզհետէ Հրգրումը, Խարբերողը, Վանը, Մարգուանը,

Նիկոմիդիան հայ տալարաններ
ունեցան, որոնք և գործում են
մինչև այսօր: Խնորոշ հանգամանք
է որ այդ տեղերում լոյս են տես-
նում միմիայն պարբերական հրա-
տարակութիւններ *) և գրակա-
նութիւն, լայն մտքով, դեռ գո-
յութիւն չունի թիւրքաց Հայաս-
տանում:

Պատճառը, իհարկէ, գրական
ոյժերի պակասութիւնն է: Մինչ-
դեռ պարբերական հրատարակու-
թեան համար բաւական է մի
քանի մարդկանց գործակցութիւ-
նը: Այդ փոքրիկ պահանջին բա-
ւարարութիւն տուող դաւառա-
կան տալարաններն էլ, մեծագոյն
մասամբ, խեղճ բաներ են:

*) Յիշատակենք դրանցից մի քանիսը.
Էրզրում — «Յառաջ», Տրապիզոն. — «Պօն-
տոս» և «Բժիշկ», Պարբերդ՝ «Նփրատ»,
Մարզուան — «Հայկունի», Նիկոմիդիա —
«Բիւթանիա», Վան — «Վանտոսպ» և «Աշ-
խատանք», Ամասիա — «Ամասիա»:

5

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

XIX դարի սկզբում, բացի Աստրախանի տպարանից, որ չէր էլ գործում, հայերէն տպարան կար և Պետերբուրգում: Նա պատկանում էր սարկաւազ Յովհաննիսեանին և տպագրեց, ի միջի այլոց, Բրիտանական Ընկերութեան ծախսով, «Աստուածաշունչ», «Աւետարան» և այլն: Քսանական թուականների վերջերից այդ տպարանը անցնում է կազարեան Ճեմարանին և տեղափոխւում է Մոսկվա:

Այնուհետև հայերէն տպագրութիւններ Պետերբուրգում տեսնում ենք յիսնական թուականներին: Նրանք հրատարակւում են Եանսօն գերմանացու տպարանից:

Այդ թուականներին է որ Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպայ) սկսում է վերին աստիճանի եռանդուն հրատարակչական գործունէութիւն: Ինքը լինելով աղքատ ուսանող, կարողանում է, ահագին դժուարութիւններով, ոչ միայն առաջ տանել իր հրատարակութիւնները, այլ և ձեռք բերել Նանսօնի տառերը և բաց անել սեփական տպարան, որ 60-ական թուականների առաջին կէսում բազմաթիւ հրատարակութիւններ է անում, դրանց մէջ և առաջին հայերէն լրագիրը Պետերբուրգում («Հիւսիս»):

Միաժամանակ Գիտութիւնների Ակադեմիան էլ իր բազմակեղուեան տպարանում բաց է անում հայկական մի աղքատ բաժին, բաղկացած համարեա միայն երկու տեսակ հնաձև և տգեղ տառերից, որոնք այսօր էլ դեռ պահպանում են իրանց գոյութիւնը:

Ակադեմիայի տպարանի հայերէն բաժինը համարեա բացառապէս նուիրուած էր և է այժմ համալսարանի արեւելեան ֆակուլտետում գործող հայագէտների (Բերոյեան, Քերովբէ Պատկանեան, Մառ, Ադոնց և ուրիշները) և տպագրած ունի մեծ թուով հայագիտական աշխատութիւններ:

Ռ. Պատկանեանին, իբրև հրատարակիչ, յաջորդում է Միքայէլ Միանսարեանը, որ գնում է հայերէն տառեր և դրանցով միշտ քաջ տպագրութիւններ է անում տեղական ուստ տպարաններում: Ութսունական թուականներին հայերէն բաժինն ունի Սկորոխոզովի տպարանը, ապա բացւում է «Պուշկինեան» հայ տպարանը:

Սրանք են այն գործարանները, ուր կենտրոնացաւ Պետերբուրգի հայ փոքրիկ գաղութի գրական գործունէութիւնը XIX դարի սկզբից մինչև մեր օրերը: Այդ

գրականութիւնը, սակայն, մի ան-
նշան բան չէ, այլ շատ պատուա-
ւոր տեղ է բռնում մեր նորագոյն
կեանքի պատմութեան մէջ: Նա
բազմակողմանի է և ժամանակին
մեծ ազդեցութիւն է թողել հայ-
կական կեանքի վրայ, ծառայե-
լով նրա վերածնութեան:

Մի կողմ թողնելով գրքերը,
մենք կը յիշատակենք այստեղ Ս.
Գուլամիրեանի «Արաքս» պատ-
կերազարդ հանդէսը, որ թէև եր-
կար չը շարունակուեց և շատ գըր-
քեր չը տուեց, բայց այսօր էլ մնում
է մի հատիկը մեզանում իր ար-
տաքինով և բովանդակութեամբ:

Ներկայումս գրական գործու-
նէութիւնը Պետերբուրգում խլա-
ցած է:

—
Պետերբուրգից աւելի նշանա-
ւոր է հայերի տպագրական գոր-
ծունէութիւնը Ռուսաստանի միւս
մայրաքաղաքում, Մոսկւայում:

Այստեղ էլ, դարի սկզբում, Լազարեան Ճեմարանի տպարանից առաջ, հայերէն տառեր պահում էր և տպագրութիւններ անում էր Աւգուստ Սեմինի տպարանը, որից տառերը յետոյ անցան Վօլդեմար Գօթիէ Փրանսիացի տպարանատիրոջը (որ և յայտնի գրավաճառ): Մինչև 1850-ական թուականների երկրորդ կէսը թէ Լազարեան Ճեմարանի և թէ Գօթիէի տպարանները հրատարակում էին ոչ միայն Մոսկվայում ապրող հայերի աշխատութիւնները, այլ և դրսից, ուրիշ քաղաքներից ուղարկուածները: Հրատարակութիւններ անում էր և Լազարեան Ճեմարանը, գլխաւորապէս դասագրքեր իր աշակերտների համար:

Բայց հետզհետէ Լազարեան Ճեմարանի տպարանը խլացրեց միւս տպարանի գործունէութիւնը և իր մէջ կենտրոնացրեց բո-

լոր հայերէն տպագրութիւնները: Նա բերել տուեց արագատիպ մեքենաներ, վիէննայի Միխիթարեան տպարանի մայրերը և մաքուր, ճաշակաւոր հրատարակութիւններ էր անում: Դա մայրաքաղաքին վայել մի բարեկարգ տպարան էր և նրա ձուլարանը վիէննական տառեր էր մատակարարում Ռուսաստանում գործող միւս տպարաններին: Այդ տառերից առան Միանսարեանը, Թիֆլիսի, Շուշու տպարանները: Երբ Լազարեան Ճեմարանի տպարանը ծախուեց, հայերէն տառերի մայրերն անցան Օտտօն Հերբէկ դերմանացի ձուլարանատիրոջ, որ մասամբ բարեփոխեց տառերը, ինքն էլ աւելացրեց նոր տեսակի տառեր ու դարձաւ Ռուսահայ տպարաններին տառեր մատակարարող:

Լազարեան Ճեմարանի տպարանից յետոյ Մոսկվայի հայերէն

հրատարակութիւնները կատարուում էին տեղային օտար տպարաններում (օր. կուդրեաւցեւայի, Գատցուկի): Ձուլարանատէր Հերբէկն էլ ունէր տպարան, որ տեղից շատ հայերէն հրատարակութիւններ լոյս հանեցին: 90-ական թուականներից հայերէն հրատարակութիւնների կենտրոնավայր են դառնում Բարխուդարեանի, ապա և Աւետիքեանի տպարանները, որոնք գոյութիւն ունին և այժմ:

Յայտնի է թէ Մոսկւան որքան կարեւոր դեր է կատարել մեր գրականութեան պատմութեան մէջ: Լազարեան Ճեմարանը իր հիմնարկութեան սկզբի ժամանակներից մինչև եօթանասունական թուականները ուսաստացի մտաւոր առաջնակարգ կենտրոններից մէկն էր, եթէ ոչ միակը: Նրա գլխաւոր հոգան էր հայերէնագիտութիւնը: Այդ առ-

պարէզում աշխատել են Սալլահ-թեան, Էմին, Մսերեան, Խալաթեան, որոնց գործերն էլ զանազան ժամանակ հրատարակուել են Մոսկվայում:

Նոյն Ճեմարանի մէջ խմբուած հայ մտաւորականներն էին, որ հիմնեցին պարբերական մամուլ: Այստեղ էին գործում Ստեփանոս Նազարեանը և Նալբանդեանը իրանց «Հիւսիսափայլով», որ սկսուեց 1858-ին և շարունակուեց մինչև 1864 թ., մի ամբողջ փայլուն շերտ մտցնելով մեր կեանքի մէջ: «Հիւսիսափայլի» շրջանը Մոսկվայի գաղութի ազդեցութեան ամենափայլուն ժամանակն էր: Վիպագրութիւնը, բանաստեղծութիւնը, թատերագրութիւնը, միացած ազդու հրապարակախօսութեան հետ, այնպիսի հեղինակութիւն տուին Մոսկվայի հայ գործիչներին, որ թւում էր թէ հայոց նոր զրականութիւնը ընդ

միշտ իր համար անշարժ բնակութեան վայր ընտրել է Ռուսաստանի հին մայրաքաղաքը:

Բացի «Հիւսիսափայլից», Մոսկվայում հրատարակուեցին «Ճաքաղ» ամսագիրը, առաջինի հակոտնեան, «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» թերթը:

Սակայն այս բոլոր հրատարակութիւններից 60-ական թուականների երկրորդ կէսում մնացել էր միայն յիշողութիւն: Մոսկվայի գաղութը ինքն իրան լուութեան դատապարտեց մինչև եօթանասնական թուականների վերջերը, երբ հայոց հարցի յարուցած հասարակական եռանդուն շարժումը արձագանգ տուեց և այնտեղ, առաջ բերելով վերանորոգուած «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ պարբերական հրատարակութիւնը (Զ. Մսերեանի), մի գեղեցիկ տպագրական գործ: Տա-

սը տարի անցած՝ հրատարակուել
սկսում է «Հանդէս Գրականական
և Պատմական» ժողովածուն, տա-
րին երկու գիրք, որ շարունակ-
ւում է մի քանի տարի:

Վերջին տարիներս Մոսկվայի
գրական գործունէութիւնը հազիւ
հազ կարողանում էր իր գոյու-
թիւնը ցոյց տալ հայագիտական
մի քանի հրատարակութիւննե-
րով: Ներկայումս այնտեղ հրա-
տարակւում է «Մարտ» անունով
մի երկշաբաթաթերթ: Իսկ տեղա-
կան հայ ուսանողութիւնը տարին
մի անգամ հրատարակում է «Գա-
րուն» անունով մի ժողովածու
գրական բովանդակութեամբ:*)

*) Մոսկվայի գրականութեան մէջ ա-
նուն հանել են, բացի յիշուածներէց,
Ս. Շահ-Ազիզ, Յ. Յովհաննիսեան, Ա.
Ծատուրեան, Վ. Տէրեան, Քուչակ-Յով-
հաննիսեան, Կ. Կուսիկեան և այլն:

Ղրիմի ափին մի փոքրիկ քաղաք կայ, Թէոդոսիա անունով, որ այսօր էլ Ռուսաստանի գաւառական աննշան անկիւնների ընդհանուր դրութիւնից դուրս համարուելու ոչ մի արժանաւորութիւն չունի։ Բայց մեր գրական նութեան պատմութեան մէջ՝ այդ քաղաքը շատ բնորոշ նշանակութիւն ունեցող մի դեր է կատարել, ցոյց տալով թէ ինչպէս է տպարանը նոյն իսկ այդպիսի մի աննշան վայրում գրականութիւն ստեղծում։

Գարրիէլ վարդապետ Այվազեանը, հեռանալով Պարիզից, ուր, ինչպէս տեսանք, գործում էր Մխիթարեան Միաբանութիւնից հեռացած վարդապետների հետ, բաց արաւ Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը, որ այսօր այնքան իր դաստիարակչական գործով չէ յայտնի, որքան իր տպարանով։ Դա Պարիզի նշանաւոր տպարանի

մի մասն էր, տեղափոխուած Ռուս-
սաստան և սկսեց գործել 1860
թուականից, դարձնելով մինչև
այդ անյայտ ու աննշան թէոդո-
սիան մի Պարիզ, ի հարկէ, մի-
միայն հայ տպագրութեան տեսա-
կէտից:

«Մասեաց Աղաւնի» ամսագիրը
Պարիզից տեղափոխուեց Պալի-
քեան դպրոցի տպարանը: Բացի
դրանից, տպարանը վաթսուո-
կան թուականների ընթացքում
անդադար հրատարակութիւններ
էր անում, տալով դասագրքեր,
կրօնական ~ բարոյագիտական տե-
տրակներ, պատմական աշխա-
տութիւններ, օրացոյցներ, դե-
ղարուեստական զրականութիւն:

Տպարանի ամենածաղկած դրու-
թիւնը այն ժամանակն էր, երբ
Այվազեան վարդապետն ապ-
րում էր թէոդոսիայում և Բեսա-
րաբիայի թեմի առաջնորդ էր:
Ծաւկած դրութիւն ասելով, մի-

այն հրատարակուած գրքերի քանակութիւնը չը պէտք է հասկանալ, այլ գլխաւորապէս տպագրական արուեստը: Այս կողմից Թէոդոսիայի տպարանը, կարելի է ասել, մինչև այսօր էլ հաւասար մրցակից չէ ունեցել ոռւսահայերի մէջ: Նորաձև պարիզեան տառերի ճոխութիւն, ճաշակաւոր, մաքուր տպագրութիւն—ասա ինչըն է որ այսօր վկայում է թէ մեր տպագրութիւնը որքան յետ է մնացել այն ժամանակից:

Թէոդոսիայի տպարանի միջոցով Ռուսաստան մտաւ Ճանիկ Արամեանի, Գալֆայեան և Այվազեան վարդապետների ջանքերով կատարուած տպագրական մեծ վերանորոգութիւնը, որ, սակայն, ոռւսահայերի մէջ այնքան մեծ ընդունելութիւն չը գտաւ, ինչպէս թիւրքահայերի մէջ:

Այվազեանի Թէոդոսիայից հեռանալուց յետոյ էլ Սալիբեան

տպարանը հրատարակութիւններ
էր անում, բայց արդէն ոչ առա-
ջուայ շուքով: Ի միջի այլոց, այդ-
տեղ էր տպւում «Դաստիարակ»
դպրոցական թերթը:

1873—1874 թուականներին
փակուեց դպրոցը, նրա հետ և
գեղեցիկ տպարանը, որի տառե-
րի մայրերը ցրուեցին այս ու
այն կողմ:

—

Այս տպարանի գրաշարներից
մէկը, Տէր-Աբրահամեան, տպա-
րան բաց արաւ Ռոստով քաղա-
քում, հայերէն գրքեր տպեց, բայց
արդէն Թէոդոսիայի տառերից ոչ
մէկն էլ չունէր:

1890-ական թուականներին Նոր
Մախիջեւանում երևան եկաւ Զա-
մինեանի և Քերլեանի (ապա Ա-
ւագեանի) տպարանը որ գործ էր
ածում Թէոդոսիայի տառերը,

բայց արդէն սաստիկ մաշուած
դրութեան մէջ: Նոյն այս քաղա-
քում տպագրական գործունէու-
թիւն առաջացաւ 1900-ական
թուականներին: Գոյութիւն ստա-
ցաւ նոյն իսկ պարբերական մա-
մուլ («Մեր Ձայնը», այժմ՝ «Լոյս»
շաբաթաթերթ):

—

Թիֆլիսը թէև 1801 թուակա-
նից էր մտել ռուսաց տիրապե-
տութեան տակ, բայց մօտ քա-
ռորդ դար ոչ մի տպարանական
գործունէութիւն չունէր իր մէջ:
Ներսէս Աշտարակեցին բաց ա-
րաւ իր դպրոցը Թիֆլիսում 1824
թուին: Վաղուց նա մտադրուած
էր Վենետիկի Մխիթարեան վան-
քի նման մի գրական հիմնադ-
րութիւն ստեղծել Հայաստանում:
Այս միտքը նա երազում էր իրա-
նործել իր դպրոցի միջոցով,

դարձնելով նրան գրական մի կենտրոն: Հարկաւոր էր ունենալ տպարան: Նրա բարեկամ և գործակից Գէորգ Արծրունին, Եւրոպայում ճանապարհորդելիս, գրնում է Ամստերդամում հայերէն տառերի մայրեր (Յոշտարեանի տառերի տեսակից) և նուիրում է Ներսիսեան դպրոցին:

Դա առաջին մասնաւոր տպարանն էր Թիֆլիսում: Չը նայած իր աղքատութեան, չը նայած արուեստի խեղճ դրութեան, Ներսիսեան դպրոցի տպարանը մի նշանաւոր երևոյթ էր Կովկասի մայրաքաղաքում: Մինչև 1860-ական թուականները նա միակ տեղն էր, ուր տպւում էին հայերէն գրքեր*):

Այստեղ էին տպւում «Կովկաս»

*) Այդ միջոցին բացուեց և Արզունեան եղբայրների տպարանը, բայց աչքի ընկնող դեր չը կատարեց և երկար էլ կեանք չունեցաւ:

և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրները (առաջինը՝ 1844—1846, երկրորդը՝ 1853-ից)։ Այս տպարանի տառերով էր որ տպւում էր Գարրիէլ քահ. Պատկանեանի «Արարատ» ամսագիրը (1850—1851)։ Նոյն այս տպարանն էր, որ 1858-ին տպագրեց Խաչատուր Աբովեանցի «Վէրք Հայաստանի»-ն։

Սակայն նոյն յիսուսական թուականների վերջում հայ տպագրութեան գործը թիֆլիսում նշանաւոր առաջադիմութեան է հասնում։ Երկու ընկերներ, Գարրիէլ Մելքումեան և Համբարձում էնֆիաճեան, բաց են անում տպարան։ Առաջինը շուտով թողնում է գործը, որ և մնում է էնֆիաճեանին։ Սա թէ տպարանատէր է, թէ՛ հրատարակիչ։ 1860-ից հրատարակւում է «Կոռնկ Հայոց Աշխարհին», իսկ 1862-ից իր ձեռքն է առնում նաև «Մեղու

Հայաստանի» լրագրի հրատարակութիւնը:

Էնֆիւաճեանի տպարանը նշանաւոր ծառայութիւն մատուցեց ռուսահայոց տպագրական գործին նրանով, որ նա գործածութեան մէջ մտցրեց Պարիզի նորաձե հայերէն տառերից շատերը, իսկ Վիէննայի տառերից մի տեսակը, որ գործ էր ածւում գրքերի համար, բարեփոխեց, հեռացնելով նրանց տգեղ հին գլխագրերը և յարմարեցնելով նրանց Պարիզեան գլխագրերը:

Ստացուեց մի ինքնուրոյն տպարանական գործ, որ կարելի է անւանել Թիֆլիսի տիպ: Աչքի ընկնող մաքուր տպագրութիւն, անցեալի համեմատութեամբ մեծ ճաշակաւորութիւն—այս յատկութիւններով էր որ Էնֆիւաճեանի տպարանը շուտով բոլորովին խլացրեց Ներսիսեան դպրոցի տպարանը և իր ձեռքն առաւ

համարեա բոլոր հայերէն տպագրութիւնները: Այս տիրապետող դիրքը նա պահեց իր ձեռքում համարեա մինչև 1880-ական թուականները: Թէև մինչև այդ էլ նոր տպարաններ բացուեցին և մրցակից հանդիսացան, բայց Էնֆիաճեանի ոյժը իր ձուլարանն էր, որ տառեր էր մատակարարում և միւս տպարաններին*):

Նոյն վաթսուհական թուականներին Էնֆիաճեանի մօտ էին տպւում «Վաճառական» թերթը, «Հայկական Աշխարհ» ամսագիրն էլ յաճախ նրան էր դիմում: Փոխարքայի դիւանատան տպարանը այդ ժամանակ հայերէն տառեր առաւ (Մոսկվայի), տպում էր «Գարուն» ամսագիրը և հայերէն գրքեր:

*) Էնֆիաճեանի տպարանը յետոյ անցաւ Ռօտինեանին և այսօր էլ գոյութիւն ունի, բայց ձուլարանը բոլորովին խափանուած է:

Կէս դարի ընթացքում Թիֆ-
լիսը նուաճել է կենտրոնի դիրքը
ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ և
ամբողջ Ռուսաստանի հայութեան
վերաբերմամբ: Պետերբուրգի,
Մոսկվայի, Թեոդոսիայի գրական
ազդեցութեան շրջաններն անցել
են, տեղի տալով Թիֆլիսին, որ
մտաւոր կենտրոնի մենաշնորհն
ունի, ազդում է, ղեկավարում է
գլխավորապէս իր տաղադրական
գործունէութեան միջոցով: Արեւ-
ելեան հայութեան համար նա նոյնն
է, ինչ Կ. Պօլիսը՝ արեւմտեան հա-
յութեան համար, նոյնպէս մի
հայաշատ գաղութ, որից դաւառ-
ները ստանում են ամեն ինչ—և՛
ղեկավարող հրապարակախօսու-
թիւն, և՛ գեղարուեստական գրա-
կանութիւն, և՛ դասագիրք ու
գիտութիւն:

Եօթանասնական թուական-
ներից հայ մտաւորականութիւնը
Թիֆլիսում աւելի ևս ազդեցիկ

դիրք է ստանում: Աւելանում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ («Մշակ», «Փորձ», «Մանկավարժական թերթ», յետոյ և «Արձագանք», «Նոր-Դար», «Վարժարան», «Աղբիւր», «Տարազ», «Մուրճ», «Լուսմայ», «Արշալոյս», «Ազգագրական Հանդէս»): Դրա համեմատ զարգանում է տպարանական գործունէութիւնը և հայերէն հրատարակութիւններով յայտնի են դառնում Յ. Մարտիրոսեանի, Վարդանեանի, Շարաձէի, Վրաց Հրատարակչական Ընկերութեան, «Արօր», Մ. Մարտիրոսեանի տպարանները:

Հայերէն տառերի հոգսը իր վրայ է վերցրել գերմանացի Մադէրի ձուլարանը, որ բազմաթիւ փորձեր է անում նոր, ամենայարմար և գեղեցիկ ձևեր տալու մեր տառերին, բայց յաջողութիւն չէ ունենում և պարի-

զեան ձեերը մնում են դարձեալ
անգերազանցելի:

XIX դարի վերջում Թիֆլիսը
միակ տեղն է, ուր գործում է
հայ միտքը աչքի ընկնող եռան-
դով: Թիւրքիայում տիրող քաղա-
քական անհանգուրժելի կացու-
թիւնը առաջնութիւն է տալիս
Թիֆլիսին նաև թիւրքահայերի
վերաբերմամբ: Ռուսահայ գա-
ւառներում համարեա բոլորովին
դադարել է և այն մասնակի գը-
րական տպագրական գործունէու-
թիւնը, որ երբեմն-երբեմն երևան
էր գալիս այնտեղ:

Թէև Ռուսաստանում էլ տպա-
գրական պայմանները տասնեակ
տարիներից ի վեր նպաստաւոր
չէին, բայց Թիֆլիսը միանգամից
իր ձեռք բերած բարձր հեղինա-
կութիւնն է վայելում, այդտեղ
են գնում այն բոլոր մարդիկ, ո-
րոնք իրանց մէջ գրական կոչում
են զգում: Այդտեղ են գնահատ-

ւում, հռչակ ստանում գրական տաղանդները *): Այդտեղ են կազմւում գրական հոսանքներ, քաղաքական ու հասարակական գաղափարների գունաւորումներ, կուսակցութիւններ: Մի խօսքով՝ այդտեղ է լիակատար կերպով արտայայտւում հայկական կեանքը տպագրութեան միջոցով:

Ռուսական յեղափոխութիւնը

*) Հրապարակախօսութեան ասպարէզում գործողներից յայտնի անուն են ստանում Մարկոս Աղաբէկեան, Խորէն Ստեփանէ, Պետրոս Սիմէօնեան, Գրիգոր Արծրունի, Աբգար Յովհաննիսեան, Սպանդար Սպանդարեան, Աւետիք Արասխանեան, Լևոն Մարգսեան, Խաժակ, Խաչատուր Մալումեան, Ալէքսանդրը Քալանթար, Նդիշէ Թովչեան և այլն. գեղարուեստական գրականութեան ասպարէզում—Պերճ Պօօշեան, Ղազարոս Աղայեան, Բաֆֆի, Շիրվանզադէ, Մուրացան, Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիս Ահարոնեան, Վրթանէս Փափաղեան, Աւ. Իսահակեան, Ատրպետ, Նար-Դոս և այլն:

(1905 թուականից) ահադին ազդեցութիւն է անում մեր տպագրութեան վրայ: Մամուլի տպատութիւնը հրապարակ է նետում պարբերական հրատարակութիւնների մի մեծ առատութիւն: Թերթերը բնում և անյայտանում են սունկի արագութեամբ: Տպարանները (եղածների վրայ պէտք է աւելացնել «Հերմէս», Աղանեանի և այլ շատերը) հազիւ կարողանում են բաւարարութիւն տալ պահանջին: Առաջանում է և տիրապետութեան իրաւունք է ստանում քաղաքական գրականութիւնը, որ նոյն իսկ դուրս է մղում մինչև այդ եղած գրականութիւնը:

Բայց նոյն քաղաքական շարժումը տպագրութեան համար դռներ է բաց անում և գաւառներում: Հայ տպագրութիւնը սկսում է կամաց կամաց տա-

րածուել և գաւառական հայութեան մէջ:

Ներկայումս անցել է այդ հռանդուն շարժումների ժամանակը և հայ տպագրութիւնը արդէն այնպիսի դրութեան մէջ է, որ հախճանձով պիտի յիշէ նախկին շրջանները:

—

Թիֆլիսից դուրս իր տպագրական գործունէութեամբ աչքի ընկնող դիրք պատկանում է Էջմիածնի վանքին:

Մինչև Գէորգ IV-ի կաթողիկոսութիւնը, այսինքն մինչև 60-ական թուականների վերջերը, էջմիածնում կար մի հին տպարան, որ երբեմն հրատարակութիւններ էր անում անձաշակ տառերով, տպագրում էր գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր:

Գէորգը իր առաջին գործերից

մէկը դարձրեց այդ տպարանի վերանորոգութիւնը և 1868-ից սկսեց հրատարակել «Արարատ» ամսագիրը, որ գոյութիւն ունի և այսօր: Տպարանը նուէր ստացաւ Մոսկվայից մամուլ և տառեր (Վիէննական ձևի): Բացի դրանից, նրան անցան և Խալիբեան տպարանի մայրերից շատերը, որոնք միջոց էին տալիս նրան տառերի հնարաւոր բազմազանութիւն ցուցադրել:

Տպագրական և ձուլարանական մեքենաներ տպարանը ձեռք բերեց Մակար և Մկրտիչ կաթողիկոսների ժամանակ: Սակայն, չը նայած այս բոլորին, էջմիածինը չը դարձաւ այնպիսի մի վայր, ուր տպագրական արուեստի մասին կարելի լինէր ասել թէ դարգացել է: Նրա հրատարակութիւնները ոչ առանձին ճաշակի ու հագացողութեան, ոչ առաջադիմութեան նշաններ են ցոյց տա-

լիա: Թէոդոսիայի գեղեցիկ մայրերը վաղուց մոռացութեան են մատնուել և Էջմիածնի ձուլարանը, որ կարող էր տառեր մատակարարել ուրիշ տպարանների, ինքն է ուրիշներից տառեր առնում:

Այս վանական տպարանի կատարած դերը մեր գրականութեան մէջ բաւական աչքի ընկնող է, մանաւանդ հայագիտութեան ասպարէզում: Տպուել են մեր հին մատենագրական շատ յիշատակարաններ, բանասիրական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Աշխատողները եղել են մեծագոյն մասամբ վանքում ապրողները — միաբանութեան անդամները և Գէորգեան Ճեմարանի ուսուցիչները*):

*) Միաբաններից՝ Գալուստ Տէր Մըկրտչեան, Մեսրոպ և Կարապետ եպիսկոպոսներ, Գաբեգին, Նրումանդ վարդապետներ, Ճեմարանի ուսուցիչներից Կ.

Առանձնապէս պէտք է յիշատակել որ 1870-ական թուականներին Վահան վարդապետ Բաստամեանը վանքի տառերով տպարան բաց արաւ Գայիանէի վանքում և հրատարակում էր այդտեղ «Դպրոց» մանկավարժական ամսագիրը:

Ներկայումս տպագրական գործունէութեան համարեա միակ նշան մնացել է «Արարատի» հրատարակութիւնը:

Թիֆլիսից քիչ յետոյ, XIX դարի երեսնական թուականների սկզբում, տպարանական գործ սկսում է և Շուշի քաղաքում: Այդտեղ հաստատուած գերմանացի բողոքական միսիոներները

Կոստանեան, Մանուկ Աբեղեան, Ստեփան Կանայեան, Ն. Քարամեան, Յ. Մանանդեան:

Մոսկվայում գնած տառերով բաց են անում տպարան, նկատի ունենալով, իհարկէ, կրօնականֆարողչական նպատակներ միայն: Նրանց հրատարակութիւնները համարեա բացառապէս աշխարհաբար լեզուով էին:

Երբ միսիօներները հեռացում են Շուշուց, նրանց տպարանը գնում է Ղարաբաղի առաջնորդ Բաղդասար միտրօպօլիտը՝ հոգեւոր վարչութեան անունով: Եւ տպարանը անգործ չէ մնում գրական տեսակէտից: Հրատարակում է գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր. աչքի է ընկնում Յովսէփ վարդապետ Արցախեցու հայերէն բառարանը:

1860-ական թուականներին տպարանը Մոսկվայից ստանում է նուէր նոր տառեր (Վիէննական ձևի): Այդ միջոցին թեմական դպրոցի ուսուցչական խումբը կազմուած էր այն ժամանակուայ

երիտասարդութեան մի քանի
յայտնի ներկայացուցիչներից, ո-
րոնց շնորհիւ տպարանը տալիս
է մի քանի նշանակելի հրատա-
րակութիւններ: Բայց գլխաւորա-
պէս նրա գործն է լինում եկեղե-
ցական գրքերի և կրօնական դա-
սագրքերի հրատարակութիւնը:

Եօթանասունական թուականնե-
րին տպարանն արդէն քայքայուած
դրութեան մէջ էր և Պորէն վար-
դապետ Ստեփանէն հազիւ կա-
րողանում է այդտեղ իր «Հայ-
կական Աշխարհ» ամսագրի մի
քանի համարները տպել:

Յաջորդ տասնամեակի սկզբում
Շուշու երիտասարդութիւնը ցոյց
է տալիս գրական և հրատարակ-
չական աչքի ընկնող գործունե-
ութիւն, որ կենտրոնացած է
Մահտեսի Յակոբեանի նորաբաց
տպարանում: Այնուհետև հոգեւոր
վարչութեան տպարանն է վերա-
բացւում, աւելանում են Տէր-

Սահակեանի, Բարաջանեանի մանաւոր տպարանները:

Ներկայումս այնտեղ հրատարակում է «Ղարաբաղ» թերթը:

Մեր գրականութեան պատմութիւնը յատուկ տեղ կը տայ Շուշու գրական գործունէութեան:

—

Հին նշանաւոր քաղաք է Շամախին: Յիսունական թուականներին նա նահանգական քաղաք էր և այդ ժամանակ այնտեղ էլ տեսնում ենք հայ տպարան (Մոսկվայի Գոթիէի տառերով) — Աթա Գրիգորեանի տպարանը, ուր 1856-ին տպուել է Արցախեցի Մովսէս Զոհրաբեանի բանաստեղծութիւնների երկնատոր ժողովածուն՝ «Պարապոյ ժամք» վերնագրով (այդտեղ կայ Շիլլերի «Շիլլոնեան Կալանաւոր»-ի թարգմանութիւնը): Այդ տպարանը յետոյ

անցնում է Մինաս Տառլիշեանին, որ տպագրում է եկեղեցական գրքեր:

—

Նրկրաշարժի պատճառով Շամախին վերաժւում է գաւառական փոքրիկ քաղաքի: Նրա փոխարէն սկսում է աճել Բագուն: Այստեղ կազմուած հայ գաղթականութիւնը 1864-ին հիմնում է Մարդասիրական Ընկերութիւնը, որ 1872-ին բաց է անում տպարան (էնֆիաճեանի տառերով) և մի շարք աչքի ընկնող հրատարակութիւններ է անում (ի միջի այլոց Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհը»):

Արդիւնաբերական կեանքի արագ և հսկայական զարգացումը մեծ քայլերով առաջ է տանում և տպարանական գործը: Առաջնակարգ տպարաններ են Ղասաբեանի, Տէր-Յովհաննիսեանի տպար-

րանները: Սակայն առանձնապէս աչքի ընկնող գրական գործունէութիւն Բագուում չէ նկատուում, չը նայած որ արդիւնաբերութիւնը այդտեղ կենտրոնացնում է բազմաթիւ հայ ինտելիգենցիա, այլ և այլ տեսակի ձեռնարկութիւններ, գրամական խոշոր միջոցներ: 1890-ական թուականներին բացւում է այդտեղ «Արօր» տպարանը, որ աշխատում է հայերէն գրականութիւնը կենդանացնել: Սակայն աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ նա տառեր է բերել տալիս Կ. Պօլսից (Արամեանի մայրերից) և դրա շնորհիւ պարիզեան տառերի մի քանի տեսակներն էլ գործածութեան մէջ են մտնում ուսանայ տպարաններում:

Ռուսական յեղափոխութեան ժամանակներին փոքր ինչ կենդանութիւն նկատուեց և Բագուի հայ տպագրութեան մէջ: Պարբե-

լրական հրատարակութիւնների մի քանի փորձեր եղան, սակայն բոլորն էլ կարճատև կեանք ունեցան և առանձին ազդեցիկ դիրք ոչ մէկը չը կարողացաւ ստանալ։ Կարծէք արդարանում է այն ընդհանրացած նախապաշարմունքը թէ Բագուն գրականութեան տեղ չէ։ Այս այսպէս կարող է լինել, իհարկէ, միմիայն հայ գրականութեան վերաբերմամբ։

Ներկայումս Բագուն լոյս է տեսնում «Նոր Սօսք» փոքրիկ ամսագիրը (Երևանցեանի տպարան)։

—

1880-ական թուականներին սկըզբին Նրեւանում գործում էին Գէորգեանի և Տէր-Գրիգորեանի տպարանները (Էջմիածնի և Էնֆիածեանի տառերով)։ 1880-ին սկսում է հրատարակուել «Պսակ» լրագիրը,

որ ունէր իր սեփական տպարանը (Էջմիածնի տառերով): Այդտեղ է հրատարակւում և «Առողջապահական թերթ» ամսագիրը: Լինում է և մի քանի գրքոյկների հրատարակութիւն: Յետոյ է. Տէր Գրիգորեանը հրատարակում է «Երևանի Յայտարարութիւններ» փոքրիկ թերթը և իր թատրոնական գրուածքները: Այդ տպարանը գոյութիւն ունի և այժմ:

Մամուլի ազատութեան օրերին (1908-ին) հրատարակւում է Երևանում «Հրազդան» թերթը: Այնուհետև, մի քանի տարիներից յետոյ, լոյս են տեսնում «Նոր Չայն» և «Կռան» շաբաթաթերթերը, որոնցից երկրորդն է միայն որ գոյութիւն է պահպանում այսօր:

Տպագրական աշխոյժ գործու-

հէութեամբ աչքի է ընկնում մեր
գաւառական քաղաքներից և Ա-
լէքսանդրօպօլլը: Որքան մեզ
յայտնի է, տպարանական գործի
սկիզբը այդտեղ վերաբերւում է
1880-ական թուականներին (Սա-
նոյեանի տպարան): Յետոյ բաց-
ւում է և Ափինեանի տպարանը:

Ալէքսանդրօպօլլում տպուած
գրքերի և մանաւանդ գրքոյկների
քանակութիւնը պատկառելի է մի
գաւառական քաղաքի համար: Այդ
գրականութիւնը գլխաւորապէս
գեղարուեստական է: Ոտանաւոր
բանաստեղծութեան քաղաք-այս-
պիսի հասկացողութիւն կազմել
են տալիս Ալէքսանդրօպօլլի հրա-
տարակութիւնները: Առանձնա-
պէս նշմարելի են նրանց մէջ ժո-
ղովրդական բանաստեղծութիւն-
ները: Քաղաքի մէջ զարգացած
աշուղական կեանքը իր յատուկ
գրականութիւնն ունի — հէքիաթ-
ներ, աշուղական ոտանաւորներ:

Պարբերական մամուլի կողմից էլ Ալէքսանդրօպօլը հետաքրքրական երևույթ է: Տարիներից ի վեր այդ տեղ հրատարակւում են երկու փոքրիկ թերթեր: Ըստ աւագութեան՝ «Ախուրեան» թերթն է առաջ կանգնած: Միւսը, «Արագածը», հրատարակւում է անցեալ տարուանից: Սրանից առաջ հրատարակւում էր «Ժայռը»:

—

Անդրկովկասի միւս հայաբնակ վայրերից տպագրական տեսակէտից մնում է յիշատակել Գաւնձակը, ուր մի մի ժամանակ Թառումեանի և Ֆէօդօրովի տպարանից հայերէն գրքեր էլ էին լոյս տեսնում (ինչպէս նաև Ստեփանէի «Հայկական Աշխարհի» մի քանի համարները) և Գօրիս քաղաքը, ուր երկու տարի առաջ հրա-

տարակուսում էր «Գաւառ» շաբաթաթերթը:

6.

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Նոր Զուղայի հին տպարանը ժամանակի ընթացքում ոչնչացել էր. 1844 թուականին Զուղայեցի Մանուկ Յորդանանեանը, որ վաճառականութիւն էր անում Զաւա կղզում, նուիրեց Ամենափրկչեան վանքին մի ամբողջ տպարան: Սակայն անշքացած Զուղան, ենթարկուած պարսկական բռնակալութեան ծանր լուծին, չը կարողացաւ բաց անել այդ տպարանը և գործունէութիւն ցոյց տալ: Բայց մի մի անգամ փորձեր անում էր: Այսպէս, 1880-ին այդ տպարանը հրատարակեց մի անգամից երկու հատոր, մի հետաքրքրական աշխատութիւն,

«Պատմութիւն Ջուղայու» անունով, գործ Թ. Տէր Յովհաննիսեանի:

Անցեալ տասնամեակում զրաւան աշխատութիւնների փորձերը աւելի ևս աչքի են ընկնում: Բազրատ վարդապետ Վարդապետեանի ղեկավարութեամբ տպարանը տպագրում է ոչ միայն դպրոցական հաշիւներ, այլ և պարբերական մի փոքրիկ թերթ էլ «Նոր Ջուղայի Լրաբեր» անունով:

1894 թուին հայերէն տպարան (Բէկնադարեանի) տեսնում ենք Թեհրանում, ուր հրատարակում է և «Շաւիղ» անունով շաբաթաթերթը, յետոյ և «Աստղ Արեւիկեան» (1896):

Թաւրիզն էլ ունեցաւ իր տպարանը, որ բացուեց իննսուներեք թուականներին, առաջնորդ Եղիշէ վարդ, Մուրադեանի ջանքերով: Կարճ միջոցում այդ տը-

պարանը բաւական թուով գրքեր տպագրեց: Իսկ պարսկական յեղափոխութեան ժամանակից Թաւրիզում սկսեցին հրատարակուել հայերէն մի քանի թերթեր: Անցեալ տարուայ դէպքերը վերջ դրին «Առաւօտ» անունով թերթին: Այս տարի փորձեցին հրատարակել «Միտք» անունով մի լրագիր, բայց աջողութիւն չունեցաւ:

Թաւրիզի թեմական տպարանում ներկայումս լոյս է տեսնում «Աղաղան» անունով մի փոքրիկ ամսագիր, նուիրուած Ղարաղաղի հայերի կեանքին:

7.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

XIX դ-ի սկզբում դեռ գործում էր Շմաւոնեան քահանայի տպարանը Մաղրասում: Յիշատակում է

որ 1810-ին Հնդկաստանի մի ուրիշ քաղաքում, Բոմբէյ, հրատարակւում էր «Օճանասփիւռեան» անունով մի պարբերական հրատարակութիւն: Այնուհետև տրւաւ գրական գործունէութեան կենտրոն դառնում է Կալկաթան: Այստեղ հայերէն տառեր ունին ախանգլիական Եպիսկոպոսական Ճեմարանը, ապա նոր բացուած հայոց Մարդասիրական Ճեմարանն էլ տպարան է բաց անում:

Հնդկահայերից գրական գործունէութեամբ անուն է հանում Յովհաննէս Աւգալեանը: Բայց նրանից աւելի նշանաւոր է հանդիսանում երևանցի Մեսրոպ Թաղիադեանը, որ գնալով Հնդկաստան և սովորելով անգլիական լեզուն, շատ եռանդուն և բեղմնաւոր գործունէութիւն է սկսում թէ իբրև գրող և թէ իբրև ուսուցիչ:

1845 թուականին Թաղիադեան

նի ջանքերով կազմւում է «Արարատեան» անունով ընկերութիւնը՝ գլխաւորապէս տպագրական նպատակներով: Թաղիադեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնել է սկսում «Ազգասէր» երկշաբաթաթերթը, որ ազդեցիկ դիրք է բռնում այս ժամանակուայ մեր մամուլի մէջ:

Արարատեան ընկերութեան տպարանում տպուեցին և Թաղիադեանի վիպական, պատմագրական, ճանապարհորդական աշխատութիւնները, ինչպէս նաև ուրիշ գրողների գործերը:

Նկատենք է որ 1848 թ. դարձեալ Մադրասում հրատարակուել սկսեց «Բանասէր» թերթը, նշանաւոր իր ուղղութեան կողմից, բայց նա չէր տպագրւում, այլ հրատարակւում էր վիմագրութեամբ: Այսպէս է և 70-ական թուականներին նոյն տեղում հրատարակուած «Եղբայրասէր» թերթը:

Դարձեալ 70-ական թուականներին էր, որ Արարատեան Ընկերութեան տպարանի տառերով կալկաթայում տպարան է բաց անում Յովհաննէս քահանայ Սաշիկեանը, որ տպագրում է գլխաւորապէս իր աշխատութիւնները, կրօնական բարոյագիտական բովանդակութեամբ և մի երկու ուրիշ աշխատութիւն, որոնք պատմական կարեւոր նշանակութիւն ունին:

Սրանով էլ վերջանում է հընդկահայերի դերը մեր գրականութեան մէջ: Եւ ինքը հայ գաղթականութիւնն էլ համարեա ընտրովին ձուլւում է անգլիացիներին հետ:

8

Ե Պ Ի Պ Տ Ո Ս

Անգլիայի հովանաւորութեան տակ անցնելուց յետոյ (1880-

ական թուականների սկզբից), Նեղոսի հովիտը կերպարանափոխւում է, դառնալով եւրոպական մի երկիր իր ազատ մամուլով: Իրապէս Թիւրքիայի մի մասը չէ նա այլևս: Միայն վաճառականական շահերը չեն, որ Թիւրքիայի հայերին դրաւում են Եգիպտոս և ստուարացնում այդ երկրի մէջ հին ժամանակներից գոյութիւն ունեցող հայ գաղութները: Արդիւլ-Համիդի ուժիմից խոյս տուող քաղաքական գործիչների համար էլ նա դառնում է ապաստանարան:

Եւ առաջին անգամ 1889-ին է, որ մենք տեսնում ենք եգիպտական հողի վրայ հայ տպագրութիւն: Հայ յեղափոխական գործիչ Անտոն Ռշտունին Ալէքսանդրիայում սկսում է հրատարակել «Նեղոս» շաբաթաթերթը (Վենետիկի տառերով): Այդ ժամանակից յետոյ եգիպտահայ տը-

սլազրութիւնը շարունակ զար-
գանում է, կենտրոնանալով գըլ-
խաւորապէս Գահիրէ քաղաքում:
Նա արտայայտւում է գլխաւորա-
պէս սլարբերական մամուլի մէջ,
թէև քիչ չեն և տալազրուած ա-
ռանձին գրքերը՝ զանազան տեսակ
բովանդակութեամբ:

Այդ երկու քաղաքներում (Ա-
լէքսանդրիա և Գահիրէ) լոյս տե-
սած սլարբերական հրատարակու-
թիւններէց կը յիշատակենք մի-
քանիսը՝ «Արշալոյս», «Պարտէզ»,
«Լրարեր», «Լուսաբեր», «Արտե-
միս», «Փիւնիկ», «Շիրակ»:

Ներկայումս հրատարակւում են
Գահիրէում «Հոսանք» և «Արշա-
լոյս» շաբաթաթերթերը և «Միու-
թիւն» փոքրիկ ամսագիրը, սլաշ-
տօնաթերթ Գահիրէի Հայկական
Բարեգործական Ընդհանուր Մի-
ութեան:

9.

ԲՕԼԳԱՐԻԱ

Թիւրքիայի տիրապետութիւնից ազատուած այս սահմանադրական երկիրն էլ ապաստան է դառնում թիւրքահայ քաղաքական գործիչների համար: Հայերի հոսանքը դէպի Բօլգարիա ընդարձակ չափեր է ընդունում, մանաւանդ 1895—1896 թուականների կոտորածների հետևանքով: Նւզանազան քաղաքներում բացւում են հայ տպարաններ, որոնք տպագրում են զանազան բովանդակութեամբ գրքեր և մասնաւորապէս ինքնուրոյն և թարգմանական վէպեր: Բօլգարահայ մի գրականութիւն է կազմւում, որ ունի իր ինքնուրոյն, հետաքրքրական կերպարանքը:

1892-ին Ռուսչուկ քաղաքում

սկսեց հրատարակուել «Դանուբ»
շաբաթաթերթը։ Այնուհետև երե-
ւացին և ուրիշ թերթեր «Զիթե-
նի», «Հայաթերթ» (Ռուսչուկ),
«Շարժում», «Իրաւունք», «Հայեր»
«Վիպաթերթ» (Վառնա), «Ռազ-
միկ» (Ֆիլիպպէ քաղաք)։

10.

ՌՈՒՄԻՆԻԱ

Դաւլաց քաղաքում Ղևոնդ քահ,
Փափազեանը 1892-ին բաց է ա-
նում տպարան, տպագրում է օ-
րացոյցներ, գրքեր, հրատարա-
կում է և «Արօր» անունով մի
շաբաթաթերթ։

Մենք ունենք և մի քանի գլը-
քեր, որոնց վրայ տպագրութեան
տեղը նշանակուած է ՆԱԶ քաղաքը։

12.

ԱՆՔԼԻԱ

Լօնդոնում հայերէն տպագրութիւններ եղան XV^{III} դարում: Մինչև XIX դարի 80-ական թուականները այստեղ եթէ տպւում էին հայերէն գրքեր, դրանք Աստուածաշունչի Ընկերութեան հրատարակութիւններն էին — «Աւետարան» և այլն (Վիէննայի տառերով):

1888 թուականին Լօնդոնում կազմւում է Անգլօ-հայկական ընկերութիւնը, հայոց հարցը պաշտպանելու համար և սկսւում է հրատարակուել «Հայաստան» անունով կէս-հայերէն (Վիէննայի տառեր) և կէս-ֆրանսերէն երկշաբաթաթերթը (Le Haïasdan), որ շարունակւում է մինչև 1892 թուականը: Նոյն միջոցներին Թորոս Զուղա-

յեցին հրատարակում է «Եկեղեցի. Հայաստանեայց» փոքրիկ ամսատետրը (Պարիզի տառերով):

Նոյն 80-ական թվականների վերջերից Լօնդոնում հրատարակում է և Հնչակեան Յեղափոխական կուսակցութեան պաշտօնական օրգան «Հնչակ» թերթը, ամիսը մի անգամ: 1896-ին «Հընչակի» հետ հրատարակուել սկսեց «Մարտ» թերթը գրական-պատմական բովանդակութեամբ, խլամբազիրն էր Ա. Արփիարեան:

Թիւրքական հալածանքներից Լօնդոն փախած պրօֆէսսոր Թումայեանը հաստատում է այդտեղ դպրոց-որբանոց, որի աշակերտների աշխատակցութեամբ հրատարակում է «Պատանի» փոքրիկ ամսատետրը (1902) բաւական խեղճ տպագրութեամբ, որ շարունակւում է մի երկու տարի: Թումայեանը մի քանի ուրիշ գրքեր էլ է հրատարակում:

Լօնդոնից դուրս հայ տպագրութիւն տեսնում ենք և Մանչեստր քաղաքում: Այստեղ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը 1864 թուին հրատարակում է «Երկրագունդ, լրագիր Մանչեստրի, քաղաքական, գրական, գիտնական, կրօնական և առևտրական»:

Հայկական կոտորածներից յետոյ որքանոց հաստատուեց Կիպրոս կղզու Նիկոսիա քաղաքում և նրա տնօրէն Վահան Քիւրքճեան բաց արաւ տպարան (Վենետիկի տառերով), տպագրում էր այդտեղ որբանոցի տեղեկութիւնները և հրատարակեց իր մի քանի աշխատութիւնները, որոնք վերաբերւում են Կիպրոսի և Գիլիկիայի պատմութեան (1901—1904):

13

Յ Ո Ւ Ն Ա Ս Տ Ա Ն

Հնչակեան կուսակցութիւնը մի

Ժամանակ (1893—1894) իր կենտրոնն ու տպարանը տեղափոխեց Աթէնք և այստեղ մի շարք հրատարակութիւններ արաւ, որոնցից կը յիշատակենք միայն պարբերականները՝ «Ապտակ» զաւեշտութեւրթ, «Գաղափար» եռամսեայ գիտական հանդէս:

14

ՇՎԷՅՑԱՐԻԱ

Միւս յեղափոխական կուսակցութիւնը, որ 1890-ին կազմուեց դարձեալ թիւրքահայոց դատը առաջ մղելու համար և որ ստացաւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» անունը, իր կենտրոնը հաստատեց Ժըննվ քաղաքում: Այդտեղ առաջուց ուսանողական մի փոքրիկ տպարան կար, որ անցաւ նոր կազմակերպու-

Թեան ձեռքը և մի քիչ էլ ընդարձակուեց (Վիէննայի տառերով) ու սկսեց հրատարակել իր կուսակցական օրգանը, «Դրօշակ» անունով, որ շարունակւում է և այսօր:

Բացի այս Թերթից, նոյն տպարանից լոյս են տեսել և բազմաթիւ բրօշիւրներ ու մի քանի հատ էլ խոշոր հատորներ:

Հօգան քաղաքում բացուած Հայկազեան Վարժարանի տնօրէն Մ. Նալբանդեանը 1904-ին սկսեց հրատարակել «Գիտութիւն» անունով մի գիտական ամսաթերթ, որ, սակայն, հօգանում չէր տըպւում, այլ Պարիզում:

15

ՇՎԷՑԻԱ

Յայտնի բանասէր Նորայր Բիւզանդացին բնակւում էր Ստոկ-

Տօլմ քաղաքում և այնտեղ մի քանի տեսարակներ հրատարակեց՝ «Քննասէր» անունով: Թէև այդ հրատարակութիւնը վիճաբար էր, բայց այս ոչինչ արգելք չէ որ նա էլ յիշատակուի տպագրութիւններէ շարքում:

16

ԱՄԵՐԻԿԱ

Այն օրուանից, երբ Ամերիկայի բողոքական «Պօրտ» ընկերութիւնը հաստատեց Հայաստանում, հայի առջև բացուեց և այս հեռաւոր երկրի ճանապարհը: Միսիօներները հայ երիտասարդներին ուղարկում էին Ամերիկա բարձր ուսում ստանալու համար: Չենք կարող հաստատապէս ասել թէ ո՞ր ժամանակից ի վեր սկսեցին կազմուել Ամերիկայում հայ գաղութներ: 1860-ական թուա-

կաններին է, որ մենք տեսնում ենք արևմտեան հայ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ Ամերիկայից ուղարկուած թղթակցութիւններ:

Անդրատլանտեան մեծ հանրապետութեան դռներով հային ներս մտցնողը, ի հարկէ, վաճառականութիւնն էլ էր: Շուտով նոյն այդ ճանապարհով գնալ սովորեց և գաւառական Հայաստանը, որ որոնում էր բանւորական և այլ աշխատանք: Արդիւլ-Համիդի հաւաքանքները աւելի ևս սաստկացրին այդ գաղթը, իսկ 1895 — 1896թ. կոտորածները մեծամեծ հատուածներ շարտեցին Ուկրաինոսի միւս կողմը: Այսօր Ամերիկայի զանազան քաղաքներում ցրուած հայերը տասնեակ հազարներով են հաշւում:

Բնականաբար, այս խոշոր գաղթականութեան ծոցում էլ պիտի գլուխ բարձրացնէր հայկական

տպագրութիւնը: 1850-ական թւականներին միայն Աստուածաշունչի Ընկերութիւնն էր, որ ՆՐԵՆՈՐՔԻ մէջ տպագրել էր տալիս հայերէն «Աւետարան», «Սաղմոս» (Վիէննայի տառերով): Իսկ երբ հայերի թիւը Միացեալ-Նահանգներում արդէն բաւական շատացել էր, ամենից շուտ, ի հարկէ, պարբերական մամուլն էր, որ օգտւում էր տպարանական մեքենայից: Դեռ 1888 թուականներին Նիւ-Եորք քաղաքում Հ. Էդկիսնեանը, որ և տպարանատէր էր, սկսում է հրատարակել «Արեգակ» շաբաթաթերթը: Նոյն և հետեւեալ տարիները այդտեղ տպւում են և «Սուրհանդակ», «Ազատութիւն», «Եփրատ», «Լոյս» ուսումնական թերթ, «Արաքս», «Հայք», որոնցից վերջինս միայն համեմատաբար երկար կեանք է ունենում (մինչև հինգ տարի):

Բայց պարբերական մամուլը

Ամերիկայում զարգանում է մանաւանդ այն ժամանակից, երբ Ամերիկա են տեղափոխւում Հնչակեան և Դաշնակցական յեղափոխականները և սկսում են եռանդուն պրօպագանդ Ամերիկայի հայութեան մէջ: Այդ ժամանակներից Նիւ-Եորքում, Բօստոնում և այլ տեղերում երևան են գալիս քաղաքական նորանոր թերթեր: Դաշնակցական կուսակցութիւնը հիմնում է Բօստոնում և մինչև այժմ էլ շարունակում է «Հայրենիք» թերթը: Հնչակեանները, բաժանուելով մի քանի մասերի, հրատարակում են «Երիտասարդ Հայաստան», «Ազգ», «Ձայն Հայրենեաց» թերթերը: Հրատարակւում են և կուսակցական շատ բրօշիւրներ, երգարաններ, բանաստեղծութիւններ: Ամերիկահայ գրականութիւնն էլ, թէև առանձնապէս հարուստ չէ, բայց ունի իր ինքնատիպ կերպարան-

քը: Անցեալ տարուանից Նիւ-
եորքում հրատարակւում է «Ա-
րագած» պատկերազարդ շաբա-
թաթերթը գեղեցիկ տպագրու-
թեամբ:

Հայ տպարանը հայ գաղթա-
կանների ետևից գնացել հասել է
Ամերիկայի արևմտեան ծայրե-
րին, Կալիֆօրնիա: Ներկայումս
Փրէզնսօ քաղաքում հրատարակ-
ւում է «Ասպարէզ» շաբաթաթեր-
թը, իսկ Պրովետէնսում՝ «Պա-
հակ», նոյնպէս շաբաթաթերթ:

Վերջացնենք ամերիկահայ մա-
մուլի տեսութիւնը մի գեղեցիկ
գործով: Նիւ-եորքի «Կոչնակ»
շաբաթաթերթը, որ հրատարակ-
ւում է 12 տարուց ի վեր, հայ
տպագրութեան 400 ամեայ յօբե-
լեանական տարում սկսել է շարունակ
ձուլող և շարող մեքենայով, մի
մեծ նորութիւն, որ շատ ժամանակ
չէ մտել է ընդհանուր տպագրա-
կան գործի մէջ և որին վերապա-

հուած է մի կատարեալ յեղափո-
խութիւն տարածելու դերը Գու-
տենբերգի տպարանական սխտե-
մի մէջ:

ՎԵՐԱՍԲՈՒՆ

Այս է թերեւս արեւադէպը այն
կիւնքի, որ սենեկի՛ է հայ տա-
գրութիւնը չորս հարիւր տարի-
ներէ ընթացքով: Այս արեւա-
դէպն էլ թերեւ է: Բայց նա՛ թա-
ւահանազան պէրեւ, — է՛ որ
պէտք ունի՛ տալ թէ ինչ գործ է
անում ամբողջ Նոյնութիւնը այս
տարի:

Մենք անմասն մեր մի ամբողջ
նշագրութեան, որ դժբախտ պատ-
մութեան ընթացքով՝ կործանւ
է անու ինչ, ընչ չէ կորցնում
իր անուիրը, որնք և գտնում
են նրա կիւնքի համարեա միակ
բազմազանութիւնը:

Այդ տարեւոր թափուումն էն
հայ Գերբուհու հետ ամեն անգ, ուր

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այս է թեթե ուրուագիծը այն կեանքի, որ ունեցել է հայ տալագրութիւնը չորս հարիւր տարիների ընթացքում: Այս ուրուագիծն էլ թերի է: Բայց նա բաւականաչափ պերճախօս է, որ պէսզի ցոյց տայ թէ ինչ գործ է տօնում ամբողջ հայութիւնը այս տարի:

Մենք տեսնում ենք մի ամբողջ ժողովուրդ, որ դժբախտ պատմութեան ընթացքում կորցնում է ամեն ինչ, բայց չէ կորցնում իր տառերը, որոնք և դառնում են նրա կեանքի համարեա միակ բովանդակութիւնը:

Այդ տառերը թափառում են հայ մարդու հետ ամեն տեղ, ուր

նրան շարտուում է ճակատագիրը:
Այդ տառերը հայ միտքն են ար-
ծարծում աշխարհի զանազան կող-
մերում:

Մենք այս ուրուագծի մէջ միայն
անուններ տալ կարող էինք: Եւ
եթէ խօսեցնենք այդ անթիւ ա-
նունները, այն ժամանակ միայն
կը տեսնենք թէ որքան շատ ու
հսկայական են եղել հայ մտքի
ջանքերը, որքան տարբեր միջա-
վայրերի ազդեցութեան է նա են-
թարկուել, որքան տեղական ա-
ռանձնայատուկ գունաւորումներ
են մտել այդ մտքի ասպարէզի —
գրականութեան մէջ:

Չը կարողանալով ամեն մէկին
խօսեցնել զատ զատ, մենք կա-
սենք մի բան, որ հիմքն ու էութե-
ւունն է: Այդ այն է, որ Մեսրո-
պեան տառերով ապրող հայ
միտքը ցոյց է տալիս անընդհատ
յառաջադիմութիւն, անընդհատ
զարգացում: Այսօրը երէկուայ

նման չէ: Հայ տպագրութիւնը Սաղմոսների, Ժամագրքերի, Կրօնական խոշոր հատորների իրականութիւնից եկել բարձրացել է ժամանակակից եւրոպական լուսաւորութեան վերջին խօսքերի արտայայտիչը լինելու աստիճանին:

Այսքան մեծ է հայ տառերի բարեբարութիւնը:

Եւ նա է որ մեզ պիտի ոգևորէ: Նա է որին պիտի փարենք մեր ամբողջ սրտով ու հոգով:

Նա լոյս է: Նա առաջադիմութիւն է:

Ահա ամենամեծ մխիթարանքն ու յոյսը:

ՅԱԻԵԼՈՒԱՄ

Հայ գրքոյկի տպագրութեան ժամանակ մեր յայտնի բանասէր-ներից մէկը, Էջմիածնի միաբանութեան անդամ դպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը հրատարակեց մի հմտալից ուսումնասիրութիւն («Հորիզոն» № 121 և 122) հայ տառերի գիւտի ժամանակի մասին:

Յարգելի գիտնականը ապացուցում է թէ սխալ է 405 թուականը Մեսրոպեան տառերի դիւտի ժամանակ համարելը: Այդ թուականին Դանիէլեան նշանագրերը բերուեցին Հայաստան, դպրոցներ բացուեցին, բայց երկու տարուայ փորձերը ցոյց տուին որ այդ տառերը չեն կարող հայոց լեզուի վանկերն ու կապերը արտայայտել: Երկու տարի այդ-

պէս աշխատելուց յետոյ, ասել է 407 ահա, Մեսրոպն ու Սահակը տեսան որ պէտք է ուրիշ ճար գտնել, այսինքն հայ լեզուի բոլոր հնչիւններին համապատասխանող տառեր պատրաստել:

Բայց երբ եղաւ Մեսրոպեան տառերի գիւտը:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը ցոյց է տալիս որ Մեսրոպը Միջագետք ճանապարհորդեց 412 թուականից ոչ առաջ, հետեւաբար և նրա գիւտը կարող էր տեղի ունենալ կամ այդ թուականին կամ յետոյ:

Այսպիսով ահա հայ տպագրութեան չորս հարիւր ամեակը բոլորող տարին, այսինքն ներկայ 1912 թուականը մենք կարող ենք համարել և այնպիսի մի տարի, որ ցոյց է տալիս թէ 1500 տարի առաջ Մեսրոպը կամ գտել էր հայերէն տառերը կամ աշխատում էր նրանց վրայ:

Տէր-Մկրտչեանի բանասիրա-

կան հմտութիւնը այսօր մեզ ա-
սում է, որ սխալուած չենք լինի,
եթէ այս միեւնոյն տարում միաց-
նենք հայ տառերի 1500 ամեակը
և հայ տպագրութեան 400 ա-
մեակը:

14	.	.	.	Հին քրիստոնեական
23	.	.	.	Միջին
30	.	.	.	Նորագոյն
67	.	.	.	XVII և XVIII դարեր
110	.	.	.	XIX և XX դարեր
200	.	.	.	Վերջինիս
202	.	.	.	Յուրաքանչյուր

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յոքելեանական Յանձնաժողովի
հրատեղը

I. ՏԱՌԵՐԻ ԳԻՒՏԻ 1500 ԱՄԵԱԿ

Ի՞նչ է դերը	3
Անդեր հայերը	11
Ս. Մեսրոպ	20
Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցը	33

II. 400 ՏԱՐԻ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ճգնաժամի մէջ	44
Սկիզբը	53
Զարգացում	70
XVIII դար	95
XIX և XX դարեր	110
Վերջաբան	200
Յաւելում	203

Հայ տպագրութեան 400 ամեայ
յորելեանական Թիֆլիսի Յանձ-
նաժողովը յայտարարում է որ իր
հրատարակութեամբ լոյս տեսնող
ներկայ գրքոյկը ոչինչ կապ չու-
նի հայ Տպագրութեան ընդարձակ
պատմութեան հետ, որի համար
մրցանակ է յայտարարել Կովկա-
սի Հայոց Հրատարակչական Ըն-
կերութիւնը։ Մրցանակը մնում
է իր կարգին։

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

Պահեստը Կովկասի Հայոց Հրա-
տարակչական Ընկերութեան գր-
րասենեակում, ուր և կարող են
դիմել ցանկացողները (Тифлисъ,
Бебутовская, № 25, Контора
Кавк, Арм. Издательск. Общ.

Հատով ծախւում է բոլոր հայ
գրավաճառների մօտ։